

רבעון

ספרות
הגות
מוחקר

קייץ-סתיו — תשמ"ז-ח

"שובו לבצרון אסירי החקוח"

BITZARON

QUARTERLY REVIEW OF HEBREW LETTERS

SUMMER—FALL 1987

בצרון

רבעון לספרות, הגות ומחקר, יוצא לאור על ידי "קרן
לספרות עברית" בשיתוף המחלקה לעברית ולימודי
יהדות על שם סקירבל של ניריורק אוניברסיטה.

עורך: חיים ליף
ועד המערכת: רבקה פרידמן
גבריאל פרויל
יושב-ראש ועד המערכת: מיכאל ארפא
יושב-ראש הוועדה היועצת: נפתלי ה. ווינטר

כרך ט' (סדרה חדשה), 35-36 (365-366) קיץ-סתיו תשמ"ז-ח

תיקון טעות: החוברת האחרונה: חרף-אביב תשמ"ז, צוינה במספרים (סדרה חדשה) 32-33 (362-363),
צ"ל: 33-34 (363-364).

התוכן

- 2 פרקים ראשונים: א. יחסים ולחצים ב. יצחק עברי ז"ל: עתונאי ועורך ח.ל.
6 לדה נטושה – רחל איתן ז"ל גרשון שקר
7 הזועמים אתמול ולאחריו אפרים שמואלי
11 אישיות רבת ממדים, עם פטירתו של עמנואל בן-גוריון אבנר הולצמן
16 רומן גדול (על "ילדי השעשועים" למשה שמיר) ראובן בן-יוסף
22 שירים (מתוך המחזור "אחותי כלה") יהודה אופן
23 על המבחר החדש (עשרה סיפורים מאת חיים הזז) אביבה הזז
29 יומנו של מורה (ב) ל. א. אריאלי
35 קווים לדמותו של סופר: ל.א. אריאלי (אורלוף) על-פי סיפוריו עמנואל אריאלי
42 על יזו פיצובסקי: משורר פולני קורא "אפר המקלה" על השואה ... שלום לינדנבוים
43 אקסארס 1947 (קטע) יזו פיצובסקי
44 אשמת הארנבים גיימס ת'ורבר, תרגום סעדיה מקסימון
45 ביאליק ושירת ספרד יהודה רצהבי
49 מפעל חייו של פרופ' ר' שאול ליברמן ז"ל יצחק ד. גילת
55 בה"ד 4 כמומנט מוסיקאלי אברהם הגורני-גרין
61 ארץ-ישראל בשירתו של אברהם סוצקובר גרשון ויינר
מבדיון למציאות ולהפך: הרהורים בעקבות ספרי קניוק, גרוסמן והסרט
66 "שואה" שלמה נש
70 אגרות אייזיק הירש וייס לשניאור זלמן שכטר יעקב קבקוב
82 לאות וחרות (הרהורים לאחר קריאת "מולכו" לא.ב. יהושע) אסתר יפתחאל
85 נשים במקרא: "זאת הפעם" לאריאלה דים יעל לוין
90 בין ספרים חדשים אבשלום
91 ידיעות
95 תקצירים באנגלית

פרופ' חיים טשרנוביץ (רב צעיר) מיסד ועורך (תרגום-תש"ט)

פרופ' משה טשרנוביץ מנהל המערכת (תרגום-תשל"ז)

בצרון: ת.ד. 623 Cooper Station, ניריורק, נ.י. 10003. טלפון: 998-8980 (212)

דמי מינוי לשנה: \$15.00 מחוץ לארה"ב: \$17.00

פרקים ראשונים

יהדות אמריקה ומדינת ישראל: יחסים ולחצים

אם במשך השנים חזר ונישנה הרעיון על בנית גשרים בין יהודי התפוצות (קרי: אמריקה, שהיא רוב מנינה ובנינה של העם היהודי בימינו מחוץ לא"י) והמדינה היהודית, ללא הגדרת טיבם של גשרים אלה, הרי בזמן האחרון נשמע "פומון" חדש. לא דיבור על "גשרים" כאן, על הגברת החינוך העברי – אחד "המכשירים" החינויים ביותר לקירבת לבבות ושיתוף רגש והכרה בין "המרכז" להיקפו, אלא דרישה של יהודי התפוצות, תהיה דעה בהכרעות והחלטות שמדיניות ממשלת ישראל תלויה בהן.

דרישה זו נתגלתה בצורה הפגנתית, קולנית ואתגרית זה לא כבר במודעות בעתונות הכללית של אנשי "תיקון", דו-הירחון בלשון המדינה, שבא לתקן, כביכול, את העיוותים של החוגים הקונסרוואטיביים של המימסד היהודי. גם עסקנים אתראים יותר, ליברליים למיניהם, נילאו לומר "כן"! לכל החלטה ומעשה של ממשלת ישראל, והם מבקשים רשות להתערב במדיניותה, מדיניות חוץ ופנים ודורשים שיתוף בכיוון פעולותיה.

בדרך העולם, אין מדינה שסובלת התערבות בענייניה הפנימיים. ביחס למדינת ישראל המצב עדין ורגיש יותר. יהודי אמריקה משתפים עצמם בממונם, בנפשם ורוחם, בבנין הארץ, בחיזוק לכלתה וביטחונה. האם אין לשותפים זכות למתוח ביקורת על מעשי ממשלת ישראל ולדרוש שתשקול את חוות-דעתם אף בנושאים חינויים ביותר, כגון עתידם של השטחים, או בתיכנון מבצעים צבאיים, שהיא מבצעת לצורך ביטחונה?

ביטוי "מתון" להצדקת התערבות כזו נתן פרופ' ה. רוזובסקי מהרוורד, יו"ר חבר הנאמנים של הקונגרס היהודי (בראיון ב"מעריב", י"ט באב, תשמ"ז). הפרופסור מצדד בזכותם של יהודי ארה"ב להביע דעתם בגלוי, אפילו על-ידי כלי-התקשורת הכלליים (כמודעות המתפרסמות ב"טיימס" על-ידי עסקנים יהודיים), שיש בהם משום הפעלת לחץ על המדינה ושיחוד דעת-הקהל באמריקה – מה ששום גוף ערבי אינו עושה לטובת ענין השלום.

אין ספק שפרופ' רוזובסקי מבקש את טובתה של מדינת ישראל ודורש שלומה, אך בדבריו על הכוונות הרצויות של כמה מנהיגים בארצות ערב הוא מגלה תמימות גופים האינטלקטואליים השמאלניים במדינת ישראל. הוא רואה בכיבוש הגדה,

ראה עתון 77, גליון 87-88, סיון, תשמ"ז. על ההצהרה שמגנה את ההתישבות בשטחים (שומרון ויהודה) חתומים רוב הסופרים החשובים בימינו, ביניהם נתן זך, א.ב. יהושע, דן מירון, עמוס עוז, יהודה

בשליטה ברוב ערבי, גורם להידרדרות מוסרית – כאילו אין במדינות אחרות בעולם גופים אתניים, שהם מהווים בשטחים מסויימים תחת שלטון רוב מכריע. כמו־כן לא שאל את המנהיגים הערבים מדוע צריכה ערב הסעודית, ממשלת ירדן ועוד – להקפיד שתהיינה "יודנריין"? האם מוסרי המצב שלא תהיה ליהודים דריסת־רגל ביהודה ושומרון, אזורים – שהם בהישג־יד של גבולות "הקו הירוק"?

הלחץ הזה על ישראל, שבא מבפנים, מגופים של רודפי שלום בארץ ובעלי־בריתם בחו"ל, ומידידי ישראל שמסתייגים מן השלטון הצבאי בשטחים, מחזקים, אפשר שלא בכוונה, את ידי היריבים ואף של שונאי ישראל, והם לא מעטים גם בארה"ב, שכוונתם להחליש את המדינה, או להכריעה, כפי שביקשו לחתור תחתיה לפני כיבוש "הגדה", בשנים שקדמו לפולמוס תשכ"ז. לחץ זה הוא גם אוסר את ידיה של מנהיגי ישראל ומגביל את כושר תמרונם בבקשם את הדרך לשלום אמת בין היהודים והערבים.

יצחק עברי: עתונאי־עורך

כאשר בא יצחק עברי ז"ל לאמריקה בראשית שנות החמישים התקיימה עדיין כאן חבורה של סופרים עבריים ותיקים, ביניהם מספרים, משוררים, חוקרים ומספר קטן ביותר – כמעט מיעוט דלא־מינכר של עתונאים, שהפכו בשאלות הזמן.

קודם לכן, בשנות העשרים והשלשים, היו עדיין בחיים סופרים שנוקקו לשאלות חיינו ורוחנו, אנשי רוח ועט כאב. גולדברג, אהרן פרנקל ושמואל רחנפלד, שהיה משתתף קבוע בעתונות האידישאית. עם כל ההבדלים באופים ובהלך־רוחם, הצד השווה ביניהם היה שגישתם לבעיות החיים היהודים היתה גישה ביקורתית חריפה, שנבעה מעמדה עצמאית שנקטו לגבי הנושאים שדנו עליהם לפי השקפת־עולמם ומיזגם הפובליציסטי המקורי והמיוחד.

בשנות הארבעים והחמישים התלבטו בארה"ב מתי־מספר פובליציסטים כגון א.ש. אורלאנס, שהכיר יפה את המציאות היהדות באמריקה; והשני, בנימין שבדרון, שהתמחה בבעיות הציונות וארץ־ישראל בימים הסוערים שלפני קום המדינה ולאחר היווסדה.

הם, ועובדי "הדואר" הקבועים, כעורך מנחם ריבולוב ועוזרו המובהק משה

עמחי ועוד. לפי ההצהרה "שלטונה של ישראל בשטחים הכבושים... לא רק שאינו מעניק לנו ביטחון, אלא מחמיר את פעולות הטרור (ו)תובע קרבנות רבים" – כאילו עד תשכ"ז היה שקט ושלווה כגבולות הארץ ובמדינה והטרוריסטים המסתננים לא נגעו אף באצבע קלה בתושביה... ומוכן מאליו שיש לסמוך על חזרתם לתשובה של ארגוני הרוצחים למיניהם ותומכיהם בארצות ערב הרדיקליות והקונסרבטיביות גם יחד.

מיזולס-עמישי עשיר הרוח, דניאל פרסקי בפיליטוניו "כדבר איש אל רעהו" וא.ר. מלאכי – שמלבד הצטיינותו כביבליוגרף נזקק להתרחשויות בהווה והקיפן כדרכו מקבילים היסטוריים – וכן גם מ.צ. פראנק, וביחוד צבי שרפשטיין, שבטוריו "במערכות החיים" הגיב תגובה חיה וערה לאירועי הזמן, וכמרבן סופרים-אורחים כקלמן וייטמן, י.ז. פרישברג ופנחס חורגיין, שרוב מאמריהם היו מוקדשים לענייני חינוך ותרבות – כל אלה היוו את מחנה הסופרים שחיברו את העתונות העברית כאן (קרי: הדואר ובמידה מצומצמת יותר, את ה"בצרון") אל החיים, חיי הציבור, ובעיות החברה והעם היהודי.

עם בואו של יצחק עברי נוסף כח פובליציסטי חדש וחשוב ל"דואר" השבועון ול"בצרון", ששם ירחון נקרא עליו. בימי כהונתו ככתב "דבר" באמריקה, התמצא עברי ודיש-מהיר במתרחש בחברה היהודית בארה"ב ונעשה בן-בית בחוגי הצינורות בכלל ובעולם העברי הקטן בפרט. כבר בארץ יצאו לו מוניטין כפרשן חדשות היום ומאורעות הזמן. עורך "דבר" ברל כצנלסון, ולאחר מכן זלמן שזר, וכן גם משה ביילינסון, עורך ה"פועל הצעיר", קרבו אותו והכירו בסגולותיו כפרשן חדשות, כעתונאי מומחה, שדעותיו ומשפטיו מיוסדים על ידע רחב של ההליכים המדיניים בעולם, על הנגלה והנסתר, או המכוסה שבהם, ושיועד לבארם באור היטב, וסגנונו מיזוג של לשון מסורתית, מבושמת תרבות דורות חכמים וסופרים ולשון שימוש חיה וטבעית – סגנון שהקורא הרגיל "ירוך בו".

עורכיו של עברי ראו אותו כעתונאי שאחראי לדבריו ומשפטיו מתוקנים מצד תכנם וצורתם. ואמנם היו לו לעברי מידה של וריונות עתונאית והיענות תכופה, אבל לא נמהרה, שקולה ונבונה להתרחשויות הימים. והצליח לשוות לפרשנותו ולתגובותיו צורה מתוקנת. הוא הקפיד על עצמו בכגון דא, והיה זהיר ביותר בסגנון דבריו ואופני ביטוי. זוכרני כשכתב את מדורו הקבוע ב"בצרון" במשך כמה שנים, לפני שהיה לעורך "הדואר", היה מטלפן לבית-הדפוס בגלל שינוי קט של מלה שנראתה לו לאחר עיון – מדוייקת ותואמת יותר את הרעיון.

מכיון שהעולם המדיני, ענייניו ומשמעויותיו העסיקו אותו ומילאו את כל לבו, הרגיש צורך דחוף להגיב על כל מיפנה שבא, בפרט בכל הנוגע למזרח התיכון ולמדינת ישראל.

עברי היה צריך לעתון שיספק את הצורך להיזקק לשאלות הזמן. יש להניח שאילו חזר לארץ, היה מועמד רציני לעריכת העתון "דבר". בגלל סיבות פרטיות נשאר בארצות-הברית, אך חי את חיי הארץ מרחוק והיה קשור בכל נפשו ומאודו בגורל המדינה. הוא סבל בגלל חשדות שגילגלו עליו שברצונו הטוב בחי "בת באמריקה, ואפשר שגם מרירות נפשו גברה בגלל כך.

עברי השתלב יפה בחיים העברים כאן. אעפ"י שניסה מזמן לזמן לכתוב

באידיש ובשפת המדינה, נטה לפי אוות רוחו ונטיות לבו להתגדר בתחום העברית. לא ככלל עתונאים מקצועיים, היתה לו לעברי זיקה לספרות, ליצירה היהודית והכללית, שהרי בנעוריו ספג תרבות הדורות, שקד על התלמוד ומפרשיו ועקב אחרי כל המתרחש בספרות העברית החדשה. ואמנם נוסף לעיסוקו כעתונאי וכעורך כתב כמה רשימות ביקורת על סופרים וספרים וגילה בהן כשרון שיפוט ישר וטעם טוב.

כשהוצע לעברי לפני כחמש עשרה שנה עריכת "הדואר", היתה בהצעה מעין מילוי שיא משאלותיו מכבר הימים. ואמנם הוא מילא את תפקידו באמונה, בזריזות ובכשרון.

אחרי שהתפטר מן "הדואר" עדיין הרגיש עברי צורך להמשיך בעבודתו העתונאית. בשנתיים האחרונות השתתף ב"בצרון" אמנם היתה זו השתתפות חלקית ומוגבלת, אולם גם כתיבה מצערה זו נתנה לו סיפוק. לעתים קרובות היה מטלפן אלי ורוב דבריו נסבו על נושאים שונים, בעיקר בשאלות שנגעו למדינת ישראל, או יהדות אמריקה. שבועים לפני פטירתו הבטיח להשתתף בחוברת הקרובה ופירש את הנושא שיכתוב עליו. רק לעיתים רחוקות הזכיר גם את מחשבתו להוציא לאור אוסף מאמריו. איני יודע אם אמנם התחיל להתעסק בכך. העתונאי שבו דחפו לחיות את חיי הזמן השוטף וקשה היה לו כנראה לעשות חשבון העבר כשתבע ההווה את זיקתו לו.

ככ"ז שנה ישב עברי בתוכנו והיה דמות בולטת בחוגים העברים שלנו. הזכרונות על אישי מעלה שבא אתם במגע ודברי חכמה ושנינה שדלה מאוצר הפולקלור היהודי — אלה יכלו היו לשמש חומר לפרקי ספר שעשוי היה לכתוב.

רובם של ותיקי ספרותנו באמריקה הלכו לעולמם. עתה יחסר לנו גם יצחק עברי שעמד במערכה העברית ותרם לה ממיטב כוחותיו וכשרונותיו. חבל על דאבדן.

ח.ל.

לקוראינו: החוברת פותחת את כרך ט' (סידרה חדשה) של רבעוננו. אנו תקוה שנוכל להוציא בעתיד חוברות נפרדות. חוברת החורף תופיע בזמנה.

מערכת "בצרון"
מברכת את קוראי רבעוננו,
סופריו, תומכיו וידידיו — וכל
ישראל בשנת אושר ורוב טובה,
שנת עליה, שלום ובטחון.

ילדות נטושה – רחל איתן ז"ל

גרשון שקד



רחל איתן

רחל איתן לא נולדה בכפית של זהב בפיה. מה שעיצב את יצירתה היה כאב אמיתי, ריאליסטי, אין זה חיטוט שמקורו בפצעים שאדם מנקר בהם מתוך שממון, משום שכאבים הם אופנת-היום; אלא יסורים שמקורם בנסיבות אנושיות ממשיות. אין לך כאב גדול יותר מזה שמקורו בילדות נטושה. מן הנטישות, מן הברידות, מן החשיפה למלחמת כל בכל המתרחשת בין ילדים הנזרקים לכפיפה אחת בעל כרחם; ממקור מיוסר זה נולד ספרה הראשון ברקיע החמישי.

היא גילתה את ילדי השוליים: אלה שלא גדלו ב"מקווה-ישראל" או בבית הספר "כדורי" אלא בשולי החברה הישראלית מנודים ומודחים. היא הרסה את האגדה על אחידות הדיוקן הישראלי וגיבוריה העידו שגם ליוצא הדופן בחייו ובאישיותו יש מקום תחת שמי ארץ ישראל, גם משפחה הרוסה היא משפחה וגם ילדות מגמגמות ומסכנות הן בני-אדם. היא היתה שופר לחלכאים ונרכאים, שחי היומיום הם שהרסו אותם ולא האירועים הגדולים של ההיסטוריה, וזאת זכותה הגדולה. במלים אחרות, היא גילתה שאפשר להתבונן בהיסטוריה מזווית-ראייה מוקטנת, משקף מצומצם, ולעצב את הדברים הגדולים המשתקפים באירועים הזעירים.

גם בספר השני "שדה ושדות", ניסתה לתאר באורח פרטי אישי ואנושי מאד את ההרס והשחיתות שההיסטוריה החברתית של ישראל של שנות השישים הביאה על החוג הנוצץ שלה. גם כאן הייתה, אולי, השתקפות מסוימת של אירועים היסטוריים גדולים בשקף המוקטן של המלודרמות של היום-יום.

גם ספר זה כספר הראשון, הוא פרי של יסורים אישיים וכאב שמקורו בנטישה. זו אמנם נטישה אחרת מזו שעברה על ילדה צעירה בבית מחסה לילדות נטושות.

זה היה סיפור נטישתה של עלמה מבוגרת, שאהובה עזבה לאנחות להפקירה לצידדי-הנשים למיניהם. אך, אולי, טוב שנדגיש כאן שהקשר בין מציאות לספרות הוא קשר של דמיון ובדיון ואינו קשר פרוטופי פשטני, כפי שביקשו כמה קוראים למצוא.

(סוף בעמוד 89)

הזועמים אתמול ולאחריו

(מהרהורי סופר זקן)

אפרים שמואלי

א. מורדים ותפניות

מבתחילה נותנים אנו אשראי גדול לסופר חדש. הכל משתוקקים ל"פנים חדשות", ל"מלה חדשה", לבית מדרש שיש בו חידוש, לזרם, כת או אסכולה, הבאים להדליק משואות של "מולד חדש". רק בשעה שהחדש מתגרה מאד בישן, מרגיז ומעורר קיטרוגים גדולים מדי, אנו מתחילים לתהות עליו כראוי: מה הוא בא לחדש, והאם אפשר לקבל את החידוש?

עד שאנו באים לדון ב"צעירים" הזועמים על "הזקנים" והמתגדרים ב"עכשיו" לעומת האתמול, טוב להתבונן במורדים ביומו של אותו אתמול וללמוד מהם לקח על "עכשיו".

* * *

בשנות העשרים קמו משוררים, מספרים ומבקרים צעירים והסתערו על "המהלך הישן" של הספרות העברית. היה הרושם, שהם עומדים לעקור הכל מן השורש. הם ייסדו לעצמם כתבי עת: "כתובים", ואחר כך "טורים", הוציאו ספרים וחוברות, עשו עמנו צדקה או צעקה בכל עת ובכל עתון, בעיקר, כמובן, במוספים לספרות.

ואמנם היה על מה להסתער. חיו עמנו ביאליק וטשרניחובסקי וכל הפמילה של הסופרים "הקלאסיים". אפשר היה בנקל לקבל "תסביך נחיתות" (גם מושג זה נתפשט בימים ההם). המחדשים קראו למרד ב"דרך המלך" בשם המודרניזם, השירה האירופית החדשה, נגד הקונפורמיזם, כללו של דבר בשם הסער, המרד והחידוש עצמו, וביקשו להפוך את הקערה כולה על פיה. אירופה, אירופה המתקדמת, גם רוסיה החדשנית במשמע, קסמה להם ביותר. יצאו נגד "השטריימל" של הספרות העברית. מעטים היו דברי היצירה העברית שישרו בעיניהם. שם באירופה החדשה כל המאור, החום והמתום. שם בתי תלפיות. אצלנו מה דלו אהליך, ספרות יעקב!

* * *

טוב להתבונן במורדים אלה כתום הדור. הם נעשו "פני הספרות". א. שטיינמן שקם ללמד אותנו את כל הגדולה והתפארת שביהדות. א. שלונסקי ישב באקדמיה ללשון העברית משום שפתח לפנינו גנזי עבר, מטמוניות יקרות, וסיגל אותן לצרכינו.



מימין לשמאל: אברהם שלונסקי ואליעזר שטיינמן (תרצ"ב-1932). מראשי המשתתפים ב"כתובים"

יצחק נורמן, שהסתער על ביאליק בשעתו בחרי אף, בכישלים ובכילפות, כתב עליו בהערצה שאין למעלה ממנה בחוברת אחת של "מאזנים", מוקדשת לזכר המשורר: "ביאליק הגאון הראשון של עם ישראל מתחדש" וכו'. ומכולם הגדיל לעשות י. זמורה: במאמר הפותח את שלושת כרכי ספרו "ספרות על פרשת הדורות" עמד והסביר, שהיתה זו פחזותו של הדור, שביקש להקרא חדש: "נלחמנו ללאומיות באמצעים רעיוניים של טמיעה. התואר 'חדשה', שנקשר לספרותנו, הודגש בהסכמת כולנו, בדגש חזק, בפירוש מפורש: היתה מטרה והחלטה לכריתת גט פטורין ליחודה של האומה, להרגשת היחוד הזה, לטיפוח היחוד הזה". בקיצור: אשמנו, בגדנו, עוינו. זלזלנו בכל אשר לנו מחמת חסרון דעת וערלת לב.

* * *

כאן מיפנה של ק"פ מעלות. זמורה מגיע למסקנה, שכל שנוצר והושג אינו אלא מעבר אל החדש, ועוד לא היה החדש עצמו. דומני, שגם הפעם הגוימו מאד המחדשים לשעבר. בשום פנים אי-אפשר לומר, שביצירות, שהם שייכו אותם קודם לכן ל"מהלך הישן", לא היה חידוש שבא לרענן את כל לשד חיותה של ספרותנו.

בשום פנים איני בא להטיף לחכמת קהלת. יש חידושים ותמורות גדולות תחת השמש. אך האמת היא, שאת החדש אין צורך לבקש תמיד אצל החדשנים מדעת ולתיאבון, ובעיקר "להכעיס". בעלי הכשרונות שבין המורדים הזועמים בשנות העשרים סללו להם דרך דוקא לרציפות, כחוליות בשלשלת. ואילו וזירי-העט ועקרי-הלב והדעת, המתכנסים לכל מקום מהומה, כדי שלא יבחינו, שאין להם קול

עצמי, ממשיכים "למרוד". בינתיים דור הולך דור וזועמים חדשים בא, והמחזה חוזר חלילה. אילו שיווינו לנגד עינינו תמיד את לקחו של המחזה, היינו נפטרים מרוגזה יתירה. גם "הצעירים" היוזעמים אחרי וגם "הזקנים" היו מתגוננים אחרת. במקום הקינטור היה בא בירור לגופם ולאמיתם של הרברים.

ב. ספרות "חדשה", "מודרנית" ו"פוסט-מודרנית"

רבות הן התמורות הגדולות שנתחוללו בדורות האחרונים, בציבורי העמים ובתולדות הספרות והאמנות, בתפיסת האדם והחברה וכל הכרוך בה. דמות האדם נשתנתה בספרות ובאמנות שינוי ניכר ביותר. על הצייר אמרו: אפילו כשאינו מציג דמות אדם, גם ציור הדומם והחי מביע את תפיסתו האנתרופולוגית והסוציאלית. בכל מעשיו על הברד הוא מגלה את דימוי עצמו ואת תפיסת עולמו בכללה. טביעת עינו ניכרת בדברים שהוא מצייר וכולם דיוקן עצמו והוא הדין בסופר. אין הוא חייב להכריז ולהודיע מזה הוא מכבד ומה הוא מתעב.

חבורות של סופרים, או יוצרים בודדים גדולים, כשהם מחוללים תנועת ספרות חדשה, מביעים תפיסת אדם ועולם. באמת עוסקת הספרות כל הימים בקריעת קורי עכביש, בצחצוח המראות, בהסרת מסוות, בשערור ובזעזוע של כל בטיחות צדקנית. היא משנה תדמית עצמם של בני אדם וציבורי עמים. פואטיקה כרוכה באונטולוגיה, כלומר בתורת הממשות, בתפיסת היחסים בין הבריות ובדמיון הקיבוצי. האמצעים האמנותיים והבדלי השימוש בהם מביעים איפוא את התמורות, ויש ללמוד לקרוא את האותות.

מקובל עלינו שהספרות "החדשה" התחילה עוד במאה הקודמת עם בודליר ותפיסת האמנות שלה הטיף ביצירתו: הספרות-האמנות היא מעבר לטוב ולרע, המועיל והמזיק, הקדושה והטומאה. היא רשות לעצמה, כמו שכבר הורה בשעתו קאנט (ובאמת הוא מחלוצי החידוש והחדשנות): ניתוק הזיקה של היפה לטוב. ונהפוך הוא, אפשר שהיפה סמוך יותר לרע ולכיעור. שחרורה זה של האמנות מעולם של ערכים מקודשים היה שערוריה גדולה, שזעזעה את הרוחות, ועדיין לא פסק הזעזוע.

אחרי הספרות "החדשה" באה הספרות "המודרנית" בתחילת המאה שלנו: ג'ויס, פרוסט. ואחר כך פקפא, בקט ורבים אחרים, ועניינה הריסת ערכי קבע מקודשים ונטיות לב מגובשות ומקובלות במסגרות של ריאלים, הן בסיפור והן בשיר, חתירה אל ממשות מעבר למקובל וגם מעבר לידוע לרבים, לתת-מודע, למסתרי נפש, שאפשר להביע אותם רק בדקויות מרמזות או בסמלים רבי פרצופים. הפנים הנעוות של היחיד והציבור הוארי-הושחרו בעיוותיהן כאילו היתה הפתולוגיה הממשות המהותית. העיסוק בעל-טבעי ובתת-טבעי כאילו הרסו את מושג הטבע.

והסימולטאניות של זרם התודעה עקרה את הזמנים ועשתה כל אירוע הווה אחד, "עת חיה" (על פי פירושו של הרלב"ג לפסוק "כעת חיה", העבר הוא זמן מת, העתיד זמן שטרם נולד, והעת החיה הוא ההווה בלבד). אבל עת חיה זו בתקופה תעשיינית מלאה תמורות היא עת ניכור, שבה משוקע אדם בתוך החפצים ומאבד את עצמו, ומבחינה זו ההווה באמת הוא ההפך מעת חיה.

באירופה עומדים עכשיו בתקופה "פוסט-מודרנית" שבה מבקשים לחזור אל שפיות הערכה ואל מסגרות מוכרות ולראות גם בהן ביטוי לרוחניות יוצרת. האמנות ה"פוסט-מודרנית" רואה "במודרניזם" תקופה שנגמרה, שאחריה יש להבין את האדם ואת בעיותיו בציבור הבנה אחרת, כדי להתגבר על הפגעים. שוב אין רואים הכל בבת אחת, אלא פרספקטיבות. אחרית הימים היא תקוה וציפיה ולא גמר וקץ טוטאלי. הולכת ומתרבה באמנות ובספרות מידת ההסתייגות והזהירות מן האסכטולוגיה של התקופה המשיחית וגם מן היאוש ממנה.

אין צורך לומר, שגם בספרות העברית נתחוללו תמורות, ובעלי כשרונות חדשים הורו גישות אונטולוגיות שונות מאד מקודמיהם.

יצירות אלגוריות וגרוטסקיות, סמלניות ואירוניות, פרצו מערכות קומפוזיציה ועירבבו מין בשאינו מינו. לרסיסים ולשברירים נתפורר עולם מגובש ורווי משמעויות והעדפות-הערכות חתוכות וברורות. נתרבו תיאורי זרימה של "מעוף חיוני" (א. ברגסון) בשירה ובפרוזה, זרמי דימויים ומבעים ללא קשר ברור, נהר שוטף ואינו פוסק, באמת נהרא נהרא ופשטיה, מגלה מעט בשום-שכל ובטוב-טעם ומסתיר את העיקר, מתחמק ונחבא אל תהפוכות התודעה והלא-מודע.

בדורו של א"צ גרינברג, שלונסקי ולמדן נשתנתה דמותה של השירה העברית ונושאייה, בעיקר בגלל התמורות בשימוש בלשון הפיוט. נתחלפו המשמרות, לא רק משום הברלי מוג, אלא מדעת, לצרכי המרידה במקובל ובמקומים (אף כי עדיין שרויים היו במעגל האידיאולוגיה של התרבות הלאומית-הישראלית) לצרכי ההשתחררות מצירופים וזכרי לשון, שהכתיבה בעברית היתה עמוסה בהם, כדי להבליט את העצמיות של ההבעה החדשה.

הנהגה מפליא, בראייה ראשונה, שהמשוררים המרדנים קיבלו לא מעט מאלה שבהם מרדו. זה מקרוב הוכיח אברהם הגורני-גרין כמה אסור היה "שלונסקי בעבותות ביאליק" (שם ספרו, תשמ"ו). בנקל אפשר להוכיח כן גם על פי כתביהם של אצ"ג ולמדן, כמה מושפעים היו מביאליק וחבריו ולא הצליחו להשתחרר מן הנוסחים של הספרות שבה גדלו ובה מרדו. החיבור על שלונסקי מאלף ביותר. כאן מדובר במרידה ברוב רעש ותוקפנות, שגבלה בשערוריות ציבוריות. מרדנותו של שלונסקי אמנם לא נגעה אף היא בשיתין של התרבות הלאומית-הישראלית כולה, שביאליק וחבריו ותלמידיו הראשונים היו מיוצריה ומנציגיה המובהקים, אלא מכוונת היתה כלפי ביקורת לשון השירה ונושאייה.

אישיות רבת ממדים עם פטירתו של עמנואל בן-גריון

אבנר הולצמן

ביום 10.6.1987 נפטר בחולון הסופר והחוקר עמנואל בן-גריון, בגיל 84. בכך נחתמה פרשת-חיים ארוכה של אדם מיוחד במינו, שהקדיש את רוב שנותיו להגשמת הייעוד שהציב לעצמו בנעוריו: גאולת מורשתו הרוחנית של אביו, הסופר והוגה-הדעות העברי הגדול מיכה יוסף ברדיצ'בסקי.

עמנואל בן-גריון נולד ב-18.6.1903 בעיר ברסלוי שבגרמניה (כיום ורוצלב שבפולין) לאביו ולאמו רחל לבית רמברג, ושם עברו עליו שמונה שנות חייו הראשונות. כבן חמש היה כאשר סר הסופר יוסף חיים ברנר, בדרכו מלונדון ללבוב, לבקר את ידידו הנערץ מיכה יוסף ברדיצ'בסקי. בביקור זה, שתועד ביומנו של ברדיצ'בסקי, התירד ברנר עם הילד, והוסיף לשאול עליו ולהתעניין בו בהמשך חליפת המכתבים שלו עם אביו. מתשובותיו של ברדיצ'בסקי ניכרת דאגתו לחינוכו ולהתפתחותו הרוחנית של בנו. בתשובה לשאלתו של ברנר "אם לימד עמנואל מעט עברית ומה טיבו בתור אדם", השיב לו ברדיצ'בסקי ב-16.4.1913:

לעבריתו של עמנואל תשאל, והוא מבלי משים הוא כבר מאליו עברי רב מן השיעור. געגועי אמונה ושמירת המצוות וגעגועי עם ותולדה מפכים כבר בנפשו, והוא רואה את פרקי העבר נקלטים במוחו. ולא אחת יתאבל על ספרי הקודש שנאבדו, כמו ספר מלחמות ועוד. [— — —] ואיני מעמיס עליו את עול התורה. ימצא הבן את המנוחה, שנגזלה עדי עד מלב האב. —

לאמיתו של דבר ניתן לומר, ששלונסקי קלט והזדהה, ועל כן לחם עם עצמו. זוהי דרגה גבוהה של קבלת מורשה, ביסורים ובשמחה של יצירה, אף כי מורדים בה.

כך דרכו של העולם, כנראה, שסופרים צעירים דוחקים רגליהם והוויתם כולה של הוותיקים, וכל שאינו מגובש בתוך "מסגרת העשת של הכשרון", כדברי יעקב שטיינברג, נופל בדרך ונשכח; גם בעלי הכשרון האמיתי לעתים קרובות אינם ניצולים מן המפולת. כל דור או פלג-דור של צעירים פולט ארס תוסס של מרי, וזה מפעפע ומערער: "נבול תבול"! אמנם מקצת נחמה היא, אם תרצה לומר, שגם הצעירים המתרוננים מחלפותיהם נגזזות וכשרונותיהם נרדמים כשזרי התהילה על ראשיהם, זרים שסופם שנהפכים לקוצים. אולם הקוראים בכל דור — כבר אמרנו בתחילת המסה — עיניהם כלות לראות מורדים, בעלי כוח יצירה של ממש, המכניסים לאוצר הספרות דבר חדש שיש לו קיום, אפילו לאחר שבוחנים אותו מקרוב.



עמנואל בן-גריין ז"ל בחדר עבודתו

את חינוכו העברי קנה עמנואל בן-גריין בבית הוריו, בהדרכתם של אביו ושל ידידי אביו. אחד ממוריו הנערצים היה חיים טשרנוביץ ("רב צעיר"). מייסדו של 'בצרון', שהורה לנער תלמוד בימי שבתו בברלין, והוסיף לשמור על קשר מכתבים איתו כל ימי חייו. את חינוכו הלועזי רכש בגימנסיה הומניסטית גרמנית בברלין, שאליה עקר עם משפחתו בשנת 1911, ובמהלך השנים הגיע לבקיאות שלמה ועמוקה בתרבות הגרמנית ובספרותה, מִשָּׁל היה בן למשפחה יהודית-גרמנית מדורי דורות, ולא נכדו של רב חסידי בעיירה קטנה באוקראינה.

בברלין היה עמנואל בן-גריין יָד ושותף לעשר שנות חייו האחרונות של אביו, שהיו בעיקרן שנים של עבודה מאומצת בתחום הכינוס והפירסום של קובצי האגדות שלו בעברית ובגרמנית, ובתחום המחקר במקרא, בתלמוד ובמקורות הנצרות. כפי שהעיד לימים, לא שיער באותה תקופה מה חשוב היה מקומו של אביו בספרות העברית, ואיזה רושם עז הותירו סיפוריו ומאמריו על קהל הקוראים העברי בראשית המאה. התודעותו שלו ליצירת ברדיצ'בסקי היתה הדרגתית, ורק אחרי מותו של אביו, כאשר נטל הבן חלק בהבאה לדפוס של מהדורת כתביו הכוללת בהוצאת שטיבל בתחילת שנות העשרים, נתגלה לו מלוא היקפה. ברדיצ'בסקי עצמו, שנפטר זמן קצר לפני שסיים בנו את בית הספר התיכון, הועיד לו מסלול-חיים של איש-מדע יהודי-גרמני, חוקר לשונות שמיות, ועמנואל החל, אכן, לשמוע הרצאות בתחומים אלו באוניברסיטת ברלין בשנים 1922-1925, אך לא המשיך בכך, כי בהדרגה הלכה והשתלטה עליו המשימה האחרת, בה עתיד היה להתמיד עד יומו האחרון.

דבקו במורשת ברדיצ'בסקי החלה ממש ביום מותו של האב ב־18 בנובמבר

1921, כאשר אמו הכניסה אותו בסוד תגליותיו המחקריות בתחום מוצא הנצרות (שפורסמו לימים בספריו 'ישו בן-חנן' ו'שאל ופאל'). מאז מעמד זה, שאותו תיאר פעמים אחדות בכתב ובעל-פה, הלך ונכבש לטיפול בעיזבון האמנותי והמחקרי העצום שהותיר אחריו אביו – תחילה בשיתוף עם אמו רחל, שהלכה לעולמה בשנת 1955, ואחר-כך בסיועו של גיסו, שלמה ברטונוב, שנפטר אף הוא לפני כעשר שנים. במהלך השנים נשאל לא פעם, אם אינו רואה בהתמסרותו המוחלטת לשימור מורשת אביו משום ויתור על עצמיותו שלו, ותמיד היה דוחה טענה זו בתוקף. הוא נהג להגדיר את מפעלו הרוחני של ברדיצ'בסקי כ"התגלות הרוחנית המכרעת שנתגלתה לי בימי חייו", וחזר ואמר כי היה מתמסר לכך באותה מידה של דבקות והתלהבות אף אילולא קירבת המשפחה. למרות בקיאותו-שאיין-דומה-לה בכל חלקי יצירתו של ברדיצ'בסקי, וכתיבתו הענפה עליה, לא ראה את עצמו כחוקר דווקא, אלא כך הגדיר, בצניעותו, את תפקידו:

הריני לחזור ולהדגיש את מטרתי העיקרית בכתיבתי על מי"ב, והיא – להמציא חומרים, למסור מידע, להפנות אל ערכים שבחלקם עודם גנוזים. יחסי אל מי"ב ואל נחלתו הוא, ביסוד, של שומר ולא של פרשן, וכאמור, של קורא תחילה ולא בהכרח של חוקר.

דברים אלה מצוטטים מתוך ההקדמה לספרו האחרון על ברדיצ'בסקי, 'עולם ועולמות בו' (תשמ"ז), שבו כינס כעשרים וחמש מסות מתקופות שונות על פינות שונות במפעלו היצירתי המגוון של אביו. לספר זה קדמו 'רשות היחיד' (תש"ס) – ביוגרפיה של ברדיצ'בסקי בעשרים שנותיו האחרונות, ו'קורא הדורות' (תשמ"א) – תיאור שיטתי של ארבעת הנתיבים בכתיבתו של ברדיצ'בסקי: סיפורת, הגות, עיבוד וכינוס של אגדות, ומחקרי קדמוניות. ספר נוסף, המוקדש רק בחלקו לברדיצ'בסקי וליצירתו, הוא 'בין שלשום למחרתיים' (תשמ"ד) – ספר אישי מאד, שבו עורך עמנואל בן-גוריון את חשבון נפשו עם עצמו ועם בני משפחתו, מציב ציון לקרובים אליו שהלכו לעולמם, מתחבט בשאלת יחסו, קיוצא-גרמניה, אל התרבות שעליה חונך, לאחר השואה – והכל באותו איפוק צלול ומרשים שאיפיון אותו כל ימיו.

אבל ספרים אלה משקפים רק חלק זעיר מפעולתו של עמנואל בן-גוריון לגאולת מורשתו של אביו, שנמשכה כמעט ששים ושש שנים. דומה שלא היה ספר מאת ברדיצ'בסקי או עליו, אשר הופיע במהלך תקופה זו, שעמנואל בן-גוריון לא היה מעורב בו בצורה זו או אחרת: בהבאה לדפוס, בכתיבת מבואות, בהוספת הערות וביאורים, בסיוע לחוקרים במידע ובחומר ארכיוני. בהרצאותיו ברחבי הארץ על יצירת אביו ניסה לקרב אותה אל קהל הקוראים הרחב, וכך גם בעשרות הרשימות והמאמרים עליו שפירסם בעיתונות. אין ספק, שאילולא זכה ברדיצ'בסקי בכך, היו חלקים גדולים של כתביו נשארים גנוזים, המודעות ליצירתו היתה פחותה בהרבה, ומי יודע מה היה עולה בגורל הארכיון הגדול שהותיר אחריו.

ואכן, אחד המפעלים שעליהם ראוי עמנואל בן-גריון יותר מכל לתודתם של חוקרי הספרות העברית לדורותיהם, הוא המאמץ הממושך שלו לשימור ארכיונו של ברדיצ'בסקי, "נגזי מיכה יוסף". כאשר עלה ארצה עם אמו מברלין ב-1936, העלה איתו את כל עזבונו של אביו: הספרייה הנדירה, בת כשש אלפים ספרים, ארכיון המכתבים וכתבי-היד, הכולל עשרות אלפי פריטים, ואפילו הריהוט המקורי, התמונות והחפצים השונים מחדר עבודתו של הסופר. בכך ניצל אוצר זה מכליון בטוח במלחמת העולם השנייה שעמדה בפתח. הארכיון נדד ממקום למקום בארץ במשך שנים רבות, עד שלפני כחמש שנים נמצא לו משכן של קבע, ב"בית דבורה ועמנואל" בחולון, הקרוי על-שם מייסדיו, עמנואל בן-גריון ורעייתו הרקדנית דבורה ברטנוב. מוסד מיוחד זה העובר לרשותה של עיריית חולון, מתוך מגמה להבטיח את המשך קיומו לאורך ימים. כיום הוא משמש מרכז לחוקרים ולסטודנטים ולכל המתעניין ביצירתו של ברדיצ'בסקי, והחומר האצור בו עתיד לפרנס עוד עבודות רבות. נדיבותו ופתיחותו של עמנואל בן-גריון כלפי כל המתעניין ביצירת אביו, מאור-הפנים שבו היה מקדם את כל המבקר בארכיון, זכרונו הצלול וכושר הביטוי שלו, ויראת הכבוד החגיגית שבה היה משוחח על יצירת אביו, הפכו את הביקור במקום לחוויה בלתי-נשכחת. הוא קרא כל מלה שנכתבה על ברדיצ'בסקי ויצירתו, והתמיד בכך ממש עד יומו האחרון. גם אם לא הסכים למסקנותיהם ולגישותיהם של חוקרים שונים, שמח על עצם העיסוק הנמשך בברדיצ'בסקי, והעריך כל עבודה בנושא זה, ובלבד ששיקפה התייחסות רצינית אל היוצר ויצירתו. בכתביו של ברדיצ'בסקי עצמו קרא וחזר וקרא כל השנים, ותמיד מתוך התפעמות של קריאה ראשונה, ומתוך רענונת נפשית שעוררה את התפעלותם של הסובבים אותו.

אבל טעות היא לצמצם את אישיותו של עמנואל בן-גריון רק בתחום העיסוק במורשת ברדיצ'בסקי. זה, אמנם, היה הנושא המרכזי של חייו, אבל בצידו פיתח פעילות רוחנית ענפה גם בתחומים אחרים. עוד בגרמניה, בטרם עלתו ארצה, קנה לו מוניטין כמבקר-ספרות מקורי מאז אמצע שנות העשרים. קובץ מסות הביקורת שלו על הספרות הגרמנית בת-הזמן, שבו דן ביצירתם של סופרים כתומס מאן, אלפרד דבלין, סטפן צווייג, אריך מריה רמארק ואחרים, ראה אור בשני כרכים, ב-1929 וב-1932, ורבות מן ההערכות הכלולות בו, שנחשבו יוצאות-דופן בזמנן, התגלו לימים כהבחנות קולעות ומרחיקות-ראות. במקביל פעל במסגרת מפעלי תרבות שונים של יהדות גרמניה, ובין היתר שימש כעורך הסגנון של אנציקלופדיה יודאיקה הגרמנית, שהופעתה נמשכה עד שנת 1934. "עד ימי עלייתי, בשנת 1936" — כתב — "הופיע שמי כמחבר, מהדיר, משתתף או עורך — על שעריהם של שלושים ספרים בגרמנית".

פעולתו כמבקר נמשכה ביתר שאת לאחר עלייתו ארצה. בתמיכתם של ידידים ועורכים כבול כצנלסון, זלמן שזר ודוד זכאי, וכן ידידי אביו כפ' לחובר ויעקב פייכמן, נקלט בעיתונות הארץ-ישראלית קליטה מהירה ומוצלחת, שראה אותה כאחד

החסדים או הניסים הגדולים שאירעו לו בחייו, ומאז הגדיר את עצמו כסופר דר' לשוני. משלהי שנות השלושים ואילך פירסם כאלף רשימות ומאמרי ביקורת על הספרות העברית והכללית. במיוחד זכור מדורו הקבוע ב'דבר' בשנות הארבעים, "עם קריאה ראשונה", שבו היה מגיב בקצרה על ספרים מייד עם הופעתם, ולא נרתע מהערכות קיצוניות, לשלילה או לחיוב, גם אם אלו סתרו דעות מקובלות. אולי ניכרת כאן רוחו של ברדיצ'בסקי המבקר, שהוריש לבנו חלק מן ההעדפות וההסתייגויות הספרותיות שלו.

עמנואל בן-גריון נודע גם כחוקר, שתחום עיסוקו הספרות העממית, האגדה והפולקלור של ישראל ואומות העולם. כאן פעל בשני מסלולים שהשלימו זה את זה. מאז סוף שנות השלושים קיים מדורים קבועים בעיתונות, שבהם חזר וסיפר בלשונו שלו אגדות וסיפורי עם מתרבויות שונות. חלק מאגדות אלו כינס בספריו 'המשכיל והכסיל' (תש"ד) ו'גרגר החרדל' (תשל"ב). קובץ אגדות נוסף שהכין לדפוס, בשם 'ייאמן כי יסופר', נותר בעזבונו. במקביל לכך פירסם מחקרים על האגדה כסוג ספרותי, ועל גלגוליהם של מוטיבים אגדיים בספרויות העמים. גולת הכותרת של עיסוקו זה הוא ספרו 'שבילי האגדה' (תש"י) – מחקר מקיף ויסודי, אשר עד היום חוזרים ונוקקים לו חשובי החוקרים של ספרות האגדה העברית, ומצטטים אותו בספריהם ובמאמריהם.

בכל תחומי פעילותו תרם עמנואל בן-גריון תרומות בנות-קיימא לתרבות ולספרות, אבל יותר מכל, אולי, יזכרו ידידיו את אישיותו רבת-החן, ואת האצילות שאיפיינה אותו בכל הליכותיו. בעזבונו נותרו כתבי-יד של חמישה ספרים שחיבר, ובהם מבהרים ממסותיו ומרשימותיו בענייני ספרות, מן האגדות שסיפר מחדש, וכן אוטוביוגרפיה מקיפה בשפה הגרמנית. אופייני הדבר, שדאג לפרסם קודם כל את ספריו המוקדשים למורשת ברדיצ'בסקי, ולא דאג להוציא את ספריו בתחומים האחרים, שהיו עשויים לחזק את דיוקנו כחוקר וכמבקר עצמאי. יש לקוות שתמצא הדרך להוציא לאור ספרים אלה, ובכך יושלם קלסתרן הרוחני של עמנואל בן-גריון הן כבנו וכממשיך דרכו של סופר גדול, והן כאישיות רבת-ממדים בפני עצמה.

רומאן גדול

(על "ילדי השעשועים" למשה שמיר)

ראובן בן-יוסף



משה שמיר

החל מעמודו הראשון דומה שמשמיע הרומאן החדש של משה שמיר, "ילדי השעשועים" (הוצ' עם עובד, תשמ"ו), יללה דקה, כמו קולו הרחוק של רכב הצלה שעדיין לא הגיע אל מקום האסון, יללה שעוצמתה גוברת בהדרגה עד אשר, בדפי הסיום, נעשית היא זעקה אנושית ואנושה, כשנפתח פיתחה של גיהנום ונזרקים הגיבורים פנימה, והספר נסגר. והקורא נשאר המום ונכאב ומתפלא על כוחו של סופר.

רומאן גדול הוא, אולי המבצע הספרותי המרשים ביותר של משה שמיר, וכולו כנבואת זעם. אכן עוד לפני פתיחת סיפור המעשה מופיעים, באותיות תנ"כיות, פסוקים מאת

הנביא הושע, על האח "עמי" והאחות "רוחמה" אשר "זנתה אמם ... כי אמרה אלכה אחרי מאהבי נותני לחמי ומימי צמרי ופשתי שמני ושיקויי". ועם תום הקריאה, לאחר האסון הסופי, שואל הקורא: מי היא אמם של אלה, שהגיעו אל אותו סוף מר? במידה שמעלה רומאן זה שאלות, זוהי אחת שאין לה מענה. לא יאמין הקורא שהאם שזנתה היא כנסת ישראל כולה. רק עדה אחת מתוכה, מה שנוהגים לכנות "דור הפלמ"ח", קבוצה מוגדרת השייכת מכבר לזמנים שחלפו, אף כי נציגיה הם השולטים במדינת ישראל כיום. אם כן, זהו סיפורו של דור ילידי הארץ היותר משכילים, שלאחר קרבות מלחמת השחרור נתרכזו ברובע הבידור של תל-אביב ויצרו תרבות ישראלית. תחילת העלילה בשנות החמישים וסיומה בתקופת המיתון שקדמה למלחמת ששת-הימים. מקום המעשה תל-אביב, עם קפיצות אחדות, בעיקר לאמריקה. ירושלים מופיעה ברומאן כמקומם של בתי משוגעים ובתי קברות. ההתישבות המרחבית היא כמו הד בלתי חשוב, והעולים החדשים מופרעים לרוב.

ואף על פי כן נושאו העיקרי של הרומאן הוא מעין הרחבה אמנותית של הפסוק "צדק צדק תרדוף". הסיפור מעוצב בתבנית רדיפה, מה שמזכיר את פסוקו של קהלת "והאלקים יבקש את נרדף" בפירושו של אברהם אבן-עזרא, המתאר את מעשה הרדיפה כדוגמת "גלגל שכל חלק ממנו ירדוף אחר הנקודה האמצעית". ברומאן של משה שמיר שלושה גיבורים, שאין הקורא יודע את מעמדם המציאותי, כי אלה

גיבורים ספרותיים שכל אחד מהם אינו אלא יציר דמיונו של עוד גיבור ספרותי. אהרלה כותב על רג'י שכותב על צ'יטה שכותב על אהרלה – זהו מבנה הסיפור. ואשר לרדיפת הצדק, הרי אהרלה שונא את רג'י ששונא את צ'יטה ששונא את אהרלה. ומדוע שונאים? מפני שכל הספר, כל מרקם הסיפורים אינו אלא "ערימה של שקרים" (עמ' 7), ההולכת ומתנשאת עד הגג התל-אביבי שממנו מובילה רק דרך לאבדון.

רדיפת הצדק עולה בתוהו, אבל תוך כדי רדיפה משתעשעים ילדי השעשועים בתענוגות כדוגמת הללו שבסרט האיטלקי הנודע, שהוקרן בארץ דווקא בתקופה המתוארת בספר. הכוונה לסרט "החיים המתוקים" של פיליני, רב האמן של הקולנוע האירופי. אין זכר למעשי קולנוע בספרו של משה שמיר, אבל מי שזוכר את הסרט יראה דמיון בתהליך ההסתאבות, אנשי תרבות וכתובה היורדים מנכסיהם הרוחניים, ואפילו בסיום יש דמיון, מין סוף אבוד, אלא שאצל הבמאי האיטלקי מסתמן שוני. ילדה אחת רואה את הסופר המובס וזוכרת בימיו הטובים יותר ומנפנת לו יד ומחייכת, כמו לאשר את אמונתה באיזה טוב אנשי העשוי להתגבר. ברומאן של משה שמיר רק האסון מתגבר, ובמידה שיש בו אמונה אינה מכוונת אל הטוב.

ב.

מעשה בשלושה גברים, בשנות כוחם ובינתם כביכול, המנסים להגשים שאיפות חדשות במדינת ישראל המתחדשת. אחד מהם, הוא אהרלה הוא אהרן יהלום הוא אנין-הדעת, שולח ידו בכתיבת סיפורים ומתפרנס בינתיים כמורה לילדים קשי חינוך. הוא עצמו רווק אבל מאוהב באשתו של אחד הגיבורים האחרים. בתור רב-סרן מילואים הוא משיג שליחות-מגבית באמריקה, ושם הוא מרביץ מה שחברו צ'יטה מכנה תורת הזיונות.

הלה, צ'יטה, הוא הושע פייגנבוים הוא אושיק שיקמן, מחזאי מוצלח היה בשנים הראשונות שלאחר מלחמת השחרור, וכעת הוא עוסק ביחסי-גיבור ובפרסומת. כבר נשא וגירש נשים אחדות ואף בילה שנים אחדות באמריקה – אחת מגרושותיו נשארה שם – וכעת הוא חומד את מזכירתו וקוראת לה "אשתי", מה שמעורר את חמתה של היפהפיה, שסטיותיה עוד ייחשפו לעיני הקורא הדואבות. צ'יטה הוא בעל מקצוע בשטח האהבים ואף בתור דברן אינו מן הנמשות. בסופו של דבר, הוא שנוהג ברכב המוות.

אבל מסתבר שצ'יטה זה אינו אלא הרשע הראשי בסיפור שכותב רג'י, הוא אלימלך דנור, השלישי במנין הגיבורים הבדויים. בתור בעל משפחה יחידי מקרב השלושה, מתעסק רג'י במיני חובות החלות על בעלי משפחות בלבד, כגון דאגה

לפרנסה יציבה וגיוזום העצים בחצרו וטיפוחם של ילדיו. אשתו של רג'י היא שמתאהב בה אהרלה, הרווק, אבל אין פלא שדווקא בה התאהב. שהרי גם רג'י וגם אשתו אינם אלא נפשות בסיפור שכותב אותו אהרלה, כשם שאין אהרלה אלא גיבור בסיפורו של צ'יטה, שהוא עצמו, כאמור, הרשע בסיפורו של רג'י. מבנה מעגלי זה מתפרק רק בסוף הספר, עם התאונה הגורלית. שלושת הגיבורים נוסעים במכונית מהירה, כשצ'יטה ליד ההגה, נסיעה מטורפת ופתאום – קיר. "שניהם נהרגו. רק אני נשארתי" אומר המספר, הוא שפתח את הרומאן לפני 225 עמודים. איננו יודעים מי הוא מספר זה, האחד שנותר מתוך השלושה, ודומה שאין טעם לתהות על זיהויו. שהרי כבר אמר עם פתיחת הרומאן: "ממזר הספר הזה. הורה בחטא... מי האב?... תוצאה של תאונה... ואגב, יותר מאב אחד אפשר?"

דרך זו של מבנה סיפור מעגלי שבו איש רודף איש ואין משיגים אלא התפרקות הכל, כשהגלגל מתרסק מרוב מהירות, הפגנה מופתית היא של התאמת צורה לתוכן. "כי אמרה אלכה אחרי מאהבי" מספר הנביא הושע על האם הזונה, וכך הולכים ורצים ילדי השעשועים איש אחרי שעשועיו, ולא עוד אלא שאפילו קיום ממשי אין להם. במעמד הסופי, במסיבה על הגג שהיא שיאה של ערימת השקרים, מתבדים סיפורי שלושת הגיבורים זה אחר זה. הרי צ'יטה, הוא אושיק שיקמן הוא הושע פייגנבוים, אינו אלא הגיבור-הרשע בסיפורו של רג'י, "מותה של גברת לבנה" (עמ' 44), ובתור שכזה הוא זוכה לתיאור מפורט. ואילו באותה מסיבת גג מתברר שצ'יטה אמנם קיים אבל קיומו בדוי (עמ' 217). "צ'יטה באמת לא מרוצה, הוא ממש מרוגז" כשהוא שומע מה שמספר רג'י על מעלליו מלפני שנים, בזמן שכתב את סיפורו.

כמו בן רג'י: הרי אינו אלא גיבורו של סיפור שכותב עליו אהרלה כפי שמתברר בעמ' 18 ואחרי כן עמ' 47: "הוא יוליך אותו עד סופו המר", אומר אהרלה על רג'י מתוך השנאה שהוא שונא אותו והתאוה שהוא מתאוה לאשתו. אבל גם סיפור זה מתבדה. מתכחש רג'י לגירסת עצמו אשר בסיפורו של אהרלה (עמ' 231), עד שהתרגזות שניהם – אהרלה על שרג'י מכחיש את זהותו כפי שהוא, אהרלה, העלה אותה על הכתב, ורג'י על שאהרלה סילף ככה את דמותו – אותה התרגזות מביאה לאלימות שסופה אסון.

ומובן מאליו לקורא העוקב אחר תבנית המעגל הבדיוני, שגם אהרלה אינו אלא דמות בסיפור, הפעם של צ'יטה. אף סיפור זה, כשניים האחרים, מתבדה – בעמ' 220, בעת מסיבת הגג, כשמתברר שכל מעלליו של אהרלה באמריקה, המתוארים בתנופה ובמהימנות כזו, אינם אלא פרי דמיונו של צ'יטה, המשווה לסיפורו את נימת השנאה הרווחת: "החארה ההוא, איזה שם לבן-אדם, יהלום" (ע' 112).

אבל לא רק סיפורו של צ'יטה על אהרלה מנוסח בתנופה ובמהימנות. במעלות הללו מצטיין כל המסופר על צ'יטה עצמו – בידי רג'י – בבית המשותף ההוא

בצפון תל-אביב של שנות החמישים, על דייריו המתחככים זה בזה – אפילו רוחי הקטנה, ילדה לפני גיל הגן, אומרת לשכן הקשיש המבקש את טובתה: "אני שונאת אותך. פויה. אתה פויה" (עמ' 197). לא מעגל שנאה מסודר כאן, כמו אצל שלושת הגיבורים העיקריים, כי אם זעם כרוח פרצים. אפרוני שונא את צבי, אביה של רותי (עמ' 82). אשתו של אפרוני עקרה והוא שונא אותה (עמ' 72) כשם שהיא שונאת אותו (עמ' 79). מבול של שנאה ניתך על ראשה היפה של ציפורה גון (עמ' 84), הדיירת העשירה באותו בנין, עד שהיא רואה את עצמה "נטרפת מתוך שנאה" בזרועות מאהבה ואינה מוצאת מפלט זולת המוות.

גם בסביבתו של רג'י ניכרת האיבה כתחושת יסוד. בשולי שכונתו האמידה הוקם מוסד חינוכי עבור ילדי שכונות העוני שבדרום העיר, וחשדנותו של רג'י כלפי הנערים האלה מביאה אותו לידי שנאה המתבטאת באלימות (עמ' 181). גם במקום עבודתו – רג'י הוא עיתונאי שנעשה יועץ לענייני פרסומת אצל חברה ותיקה – משתררות שנאה וחשדנות בכל הקומות ובכל החדרים, וכמו כן פושה השקר. "השקר היה כפול... שימון שיקר לרג'י... רג'י שיקר לכל העולם" (עמ' 184). אבל יותר מכל שונא רג'י את צ'יטה: "השנאה הבוערת באש כחולה, השנאה הנקיה אל צ'יטה הלכה והגיחה..." (עמ' 190) – וזאת כלפי הגיבור הבדוי של סיפורו! ועוד מוסיף רג'י להתוות את העלילה: "אני הולך לספר עליהם את כל האמת. וקודם כל על צ'יטה... צ'יטה צריך למות" (עמ' 191).

רק באמריקה, שנוסע בה אהרלה בסיפורו של צ'יטה, מתפוגגת שנאת הכלל, נקלשת עד כדי לעג. אמנם מתגלה שם תופעת שנאה שהיא אולי המחרידה מכל, בדבריו של הנער המבקש רק שלושים דולר יותר (עמ' 153-9), אבל דומה שתחושת היסוד אשר בהווי היהודי-אמריקני אינה שנאה אלא ליצנות. כשם שהפליא לתאר את הבית המשותף התל-אביבי של צ'יטה ואת שכונתו האמידה עם מקום עבודתו הממושטר של רג'י, כן מפליא משה שמיר לתאר את מרכזי היהודים שבאמריקה ואת מסעי השליח הישראלי בקרבם.

כושרו הלשוני של הסופר, שהקנה לו עוד לפני למעלה משלושים שנה מקום בשורה הראשונה של סופרי ישראל, דומה שהציב לו אתגר חדש ברומאן זה והצליח במידה בלתי מצויה. עשרות ומאות דמויות ומעשים מתוארים כאן בצורה מופתית, וכולם קומות באותה "ערימה של שקרים" שנתקל בה הקורא ממש עם פתיחת הספר. מתוך רשימה ארוכה לא יהיה בלתי מועיל להביא מקצת מן השקרים הללו, למען יחדור הקורא אל אמיתו של מחברם: "זוהי מה שכאב – שמה שאצלו דמיון הוא דווקא המציאות" (עמ' 18); "בוקר העבודה על הסף, ובו ישועת הנפש, כי מה היה עושה אדם אילו ניתן לו פנאי להפוך בכל מדווי אמיתותיו?" (עמ' 49); "פסיחות ערמוניות על בעיות יסוד" (עמ' 64); "בלידלבנק היהודי הטוב ביותר שאני מכיר – הוא גוי אחד!" (עמ' 125); "היה טוב, נפלא... אבל אתה שקרן מנוול" (עמ' 164);

"ממתי אתה יודע להבחין בין זיוף לאי-זיוף?" (עמ' 174); "אם לא במציאות – מה היא מציאות?" (עמ' 175); "מעניין, אני משקר ויוצאת לי האמת" (עמ' 224).

אכן ערימה של שקרים שמתוך ההתבוננות בה מתרקמת תמונת אמת קשה, מצערת, אבל נחוצה מאד לכל קורא עברית כיום. קשה הוא דינו של הרומאן "ילדי השעשועים", דין הנגזר על אותם "ילדים" ועל החברה היהודית בכלל. אלא שכאן מותר לנו לתהות: האם אותה חזות קודרת חלה על כל האומה הישראלית באשר היא שם? ומה משמעותו של גזר הדין, התאונה הקטלנית שממנה נותר רק שריד אחד נכה? הרומאן החדש של משה שמיר מעורר בנו שאלה: האם מדינת ישראל מועדת לחורבן? את התשובה לשאלה מחרידה זו נצטרך לבקש בגוף הספר.

ג.

גוף זה עשוי, כאמור, בתבנית המחוכמת של ערימת שקרים ומעגל גיבורים הרודפים זה את זה. אבל בעיצומו של השקר ותוך כדי המרדף המעגלי התקין לנו המחבר עזרים להבנה, מעין חלונות הנשקפים חוצה, אל האמת שמעבר למסופר. במרוצת הסיפור נתקל הקורא לא אחת בציון מפורש של תאריך, של מקום, אפילו של אישיות ידועה. ציונים אלה מראים, למשל, שזמנה של העלילה העיקרית הוא שנת 1965 ומקומה תל-אביב – מסיבת הגג מתקיימת ברחוב בר-כוכבא, הסמוך לכיכר דיזנגוף. אבל יש סוג אחר של ציון עובדתי, שנמסר בצופן. במרוצת הסיפור יבחין הקורא בתיאורים דמיוניים לכאורה, שניכר בהם בסיס במציאות שמחוץ לספר. עוד בתחילת הרומאן מתגלה מעשה הצפנה כזו, כשמסופר על "מכוניותיהם של שר העבודה (מפקד החטיבה בימים הטובים ההם שלא ישובו) ושל הרמטכ"ל (סגנו בימים הנ"ל)" (עמ' 11) – ולא יתקשה הקורא בויהוי: "החטיבה" היא הפלמ"ח, שר העבודה הוא יגאל אלון והרמטכ"ל, יצחק רבין. שיטה ההצפנה נעשית מורכבת יותר לעת המסיבה הנערכת בשגרירות המכסיקנית. שם מדובר באיזה גיבור, "אנריקו... בונה קיבוץ תל-חיים שבגליל, שליח ההעפלה" (עמ' 31), אשר על אף היותו לוחם שנספה תוך מאמץ להגיע לאירופה בימי השואה, על מנת לעזור ליהודים שם, היה "פציפיסט מושבע... בימי מאורעות צ"צ-ח, גם בצאתו לשמירה סירב לשאת רובה... רק אלה לקח, מטה-עץ כרות כדרך הרועים" (עמ' 4-33). גם כאן ניסה הקורא לפתור את הצופן: "אנריקו" הוא אנצו סרני והקיבוץ "תל-חיים" הרי הוא גבעת-ברנר, שסרני היה מראשוני חלוציו.

יש זיהויים הנעשים כהרף עין: "פורגיבסט (עיר הפחם והפלדה)" (עמ' 134) הלא היא פיטסבורג בהיפוך אותיות. "המחזאי הצרפתי הגדול, אביר תיאטרון האבסורד", הפוקד את תל-אביב לרגל העלאת מחזהו "בהמות", המדבר כמובן צרפתית אבל "חיתוך הדיבור מצ'רנוביץ" (עמ' 212), הרי ברור שאינו "לופסקו" אלא אותו יונסקו שמחזהו "הקרנפים" הביא את שמע תהילתו גם לעיר העברית הראשונה לאחר שנות

אלפיים. ויש זיהויים הנעשים על אף הסוואת ההסוואה: בעיצומה של מסיבת הגג (עמ' 218) קוראים אנו כי "שלונסקי ואלתרמן אינם כאן הערב", ובכל זאת מסב עם האורחים איש ספרות דגול, "הפטרון". לאחר מכן מזוהה אותו פטרוך זיהוי מוחלט: "לאמריקה — באניית השילומים הגרמנית, הוא שנדר לעולם לא לשכוח" (עמ' 223). הרי זה אברהם שלונסקי, ששירו "נדר" הסגיר אותו מאחורי המסווה.

אלה וכאלה הם החלונות הקרועים מתוך ערימת השקרים ומעגל הרודפים שהצדק הרחק מהם. כלומר כל הרומאן הזה, "ילדי השעשועים", אינו בדיון משעשע בלבד. למעשה אינו משעשע כל עיקר, גם אם הוא מרתק ומשיג שיאים של יופי אמנותי. עולמו שבפנים, בתוך המעגל והערימה, שלילי הוא בתכלית — כמו שאומר אחד הגיבורים על רעהו: "לא יניח לו ולא ירחם עליו" (עמ' 191).

ממש כיחס הנביא הושע מתיחס משה שמיר אל גיבוריו, אלא שחסר כאן גורם אחד. חסרה כאן אמונה. אלה "חיים מתוקים" שהגיעו לקצם, אבל בלי ילדה תמימה המחייבת ומנפנת יד, מתוך תמימות שאינה תופשת את סופיות הפרידה. זו מוסיפה להאמין. ואילו בעולמם של ילדי השעשועים אין שיוסיף להאמין. רק מי שנמנע ממגע נפשי בגיבורים הראשיים, אפשר שיחזיק באמונה, במציאות שמחוץ למסופר, כך קרובי משפחתו של "אנריקו" שבאו למסיבת השגרירות לחלוק כבוד לזכר אהובם הנערץ; כך מקצת נפשות באמריקה דווקא, כמו הפרופסור אשר "הולך בשלג... אינו נוסע בשבת. הוא היהודי האמיתי שלנו" (עמ' 171), וכמו נהג המונית הנדהם מחוסר הבחנתו של אהרלה: "למה אתה חושב היו כל הצרות שלי, למה?... לא תפשת תיכף שזה יהודי מספר לך?... אתם הישראלים, חסר לכם משהו... לא להרגיש שאני יהודי!" (עמ' 173).

כאמור, מופיעה ירושלים בספר כבית משוגעים וכבית קברות. ההתישבות המרחבית היא כמו חד רחוק, בלתי חשוב, אולי בלתי רצוי. כמו כן הדי הזמן, שמועות על המיתון במשק, התקריות בגבול. יש כאן מעגל סגור שבו רודפים, לאו דווקא אחרי הצדק, איש איש את חברו. כמו אבק של סופת מערבולת מתנשאת מתוך תנופתם המעגלית מעין ערימה של שקרים, שהיא גוף המעשה בספר זה. לא נבואה, אבל תוכחה; לא חזון, אבל אסון. דומה שמבחינה מסויימת, אישית מאד, זהו סיפור על כל דור הפלמ"ח, חייו ומותו. ושמה אין זה אלא עוד נסיון של משה שמיר לפרוץ מתוך המעגל?

יהודה אופן

שירים

מקום

בגן ביתי טמנתי נר
שלא תחדל האדמה לבער

אולי

לקטרת אהבה

אולי

למצא מקום לאין-קברך

תל

אח כותב

פרח-פר

עת פריחה

חרף

שיח-דם

לבן הד

מלח ים

צף

זכר

גן עקור

תל צמא

אל צועק

מות

קבר

נר

חלום שנולד בלילה

ובו בלילה מת

איך הוא ממשיך נחי

לאור היום

נושמי בכל כחו

על פרחי

ובכל מאוד

נר נשמתו

פה נגן

הנה חלום שלא חלמתו לך —

גם הוא פקע

פה נגן כנור —

כך נכתב לי על אבן

בלא-חלום פקוע

ומיתר מנגן נגן נגן

ולא חרל

מיתר חמישי שפקע

כשאר המיתרים

על המבחר החדש

עשרה סיפורים מאת חיים הזז

אביבה הזז



חיים הזז

מבחר הסיפורים החדש מצטרף למבחרי סיפורים קודמים מתוך יצירות חיים הזז ומשלים אותם. במבחרי הסיפורים הקיימים מייצגים הסיפורים את החטיבות המוקדמות ביצירת הזז, שנכתבו בעשרים וחמש השנים הראשונות ליצירתו; ואילו הסיפורים שניתנו במבחר החדש מבקשים לייצג את הסיפורים שכתב במהלך עשרים וחמש שנותיו האחרונות – מימי הקמתה של מדינת ישראל ועד יום מותו.

עשרת הסיפורים לוקטו מתוך שלושה קובצי סיפורים של חיים הזז, ששניים מהם: **חגורת מזלות** (תשי"ח-1958; מהדורה מתוקנת: תשכ"ח-1968) ו**אבן שעות** (תשל"ג-

1973). הופיעו בחייו, והשלישי: **פעמון ורמון** (תשל"ה-1975), הופיע לאחר פטירתו (המלבי"ד: אביבה הזז).

מתוך חגורת מזלות נבחרו הסיפורים "נהר שוטף" ו"חופה וטבעת"; מתוך אבן שעות הובאו "תות!.. תות!..", "פנים אל פנים" ו"אותו האיש". וחמישה סיפורים: "ללא שם", "משפחת ויניק", "הנעלם", "השנים" ו"הוא ציוד" נבחרו מתוך הקובץ **פעמון ורמון**.

כאמור, כל עשרת הסיפורים נכתבו לאחר קום המדינה, ראשון להם "חופה וטבעת" שהזז החל בכתיבתו באביב תש"ח ופירסמו לראשונה בחדשים אוקטובר-נובמבר 1948, במוסף הספרותי של "דבר". הסיפור "נהר שוטף" נכתב בראשית שנות החמישים וכונס לראשונה בקובץ **צל הפוך** (תשט"ו-1955); ראוי לציין שלפנינו נוסח חדש של הסיפור "מזה ומזה" שנדפס לראשונה ב"התקופה" (תרפ"ד-1923), ופתח את סדרת שלושת סיפורי המהפכה שכתב הזז בימי שבתו בפריס. (נוסח נוסף של "מזה ומזה" הוא הסיפור "אריסטוטלס" שהובא בקובץ **פרקי מהפכה** שראה אור בתשמ"א-

1980). שאר הסיפורים נכתבו בסוף שנות הששים וראשית שנת השבעים – עד ליום 24 במרס 1973 – כ' באדר ב' תשל"ג – הלא הוא יום פטירתו.

הספר: עשרה סיפורים – מבחר חדש, יתפרסם בקרוב בהוצאת "עם עובד". הוא יוצא לאור בשיתוף עם יד למורשת חיים הזו ובסיועו של קרן ישראל מץ וקרן הזכרון לתרבות יהודית, ניו-יורק. ליקטו והביאו לדפוס אביבה הזו וחיה הופמן, ביאורי מלים בשולי העמודים וביבליוגרפיה מאת חיה הופמן, ודברים על המבחר החדש מאת אביבה הזו.

מתוך דברי על עשרת הסיפורים שבמבחר החדש בחרתי להביא לפני קוראי "בצרן" דברים על ארבעת הסיפורים הבאים: "נהר שוטף", "חופה וטבעת", "הנעלם" ו"אותו האיש". סיפורים אלו מעלים קשת מגוונת של נושאים, דמויות, אורחות-חיים, מקומות וזמנים; עושר זה מציין את המבחר החדש כולו.

נהר שוטף

המהפכה הרוסית היתה אחד הנושאים הראשיים ביצירתו של חיים הזו והוא לא חדל ממנו בכל חמישים שנות עבודתו הספרותית – בנוסח הראשון של הסיפור "מזה ומזה" החל ובנוסח האחרון של "שמואל פרנקפורטר" סיים. הסיפורים "נהר שוטף" ו"תות!... תות!...!", המובאים במבחר החדש, שייכים למסכת היצירות שנושאן העיקרי הוא המהפכה הרוסית. למסכת זו מצטרפים הסיפורים "אריסטוטלס" ו"שמואל פרנקפורטר", הנכללים בפרקי מהפכה, וכן הרומן רחב היריעה דלתות נחושת.

הזמן – זמן של כל היצירות הללו כולן – הוא ראשיתה של המהפכה הרוסית, תקופה הרת גורל המוליכה לחורבן עולמה של יהדות רוסיה.

מקום ההתרחשות בסיפור "נהר שוטף" הוא העיירה בודה-ישן, אליה פורצת המהפכה במלוא עצמתה. אל מול דור הצעירים, נושאי דברה של המהפכה, ניצבים שאר תושביה של העיירה הנתונים תחת עולן של גזירותיה הקשות, ומתייסרים ברעב ובקור הבאים בעקבותיה. המהפכה מעמידה חץ בין דור הבנים לאבותיהם. הבנים קמים על האבות ועל התורה שבידם בשם שלטון המהפכה, ומבקשים לעקור מן השורש כל מה שנטוע בקרקע המסורת היהודית.

למרות שדבר השוויון בין בני כל העמים הוא הציווי הראשון של המהפכה, המלחמה המכרעת אינה נערכת בין מצדדי המהפכה ומתנגדיה שבעיירה היהודית, אלא כנגד הגויים הקמים עליה מבחוץ. הגויים שבכפרים עולים לפרוע ביהודי בודה-ישן בשם האיבה הנושנה, ששבה וְהתלקחה בשל גזירות השלטון הבולשביקי החדש. הסכנה המאיימת מבחוץ על עצם קיומם של בני העיירה, מעוררת את שותפות

הגורל היהודי, ומאחדת אותם לצאת כאיש אחד להגנת חייהם; בראש הלוחמים מתייצב איש השלטון הבולשביקי, מוטל פיקלני, ומביא הצלה לכלל ישראל.

ר' נתן-נטע, אביו של הניך, הוא נציגו המובהק של דור האבות. איש אמונה, עז-רוח, המעמיד על דעתו גם בשעות מבחן. כבר בתחילה הוא מעז להטיח בפניו של מוטל פיקלני "שקשה מרוצח: בולשביק!..." ולאחר מכן בא לטעון כנגד בנו הניך שלשווא נתן נפשו על האידאליים של המהפכה, כי היא כל עצמה אינה "אלא מעשה-תוהו, גזילה ורצח ואונס של כפיה וכל דבר אסור".

מאחורי תוכחתו של ר' נתן-נטע עומדת אהבתו הגדולה לבנו הניך והוקרה למעלות נפשו. תקוות גדולות תלה בשיבתו של הניך, שישנה את מהלכה של המהפכה בבודהיישן, ובעמדו מול שברון חייו של הבן השב לביתו, מלאה סאת יסוריו. הוא מנסה לפענח את הצפון בשתיקתו של הבן, הגר בצל קורתו, ואינו נענה. פֶּשֶׁר שתיקתו נגלה לו בהתבוננו בשמים בעיצומו של יום "והם דומים מלאים רחמים גבוהים ודממה עמוקה, רחוקה ורווחת, שנרמז בה כלום משתיקתו של הניך".

בבוא יומו של הניך, מספל ר' נתן-נטע את עצתם של אנשי השלטון, ומביא את בנו לקבר ישראל. אל מול המולת הלוויה הנערכת בסגנון המהפכה, בנגינה, בִּיְרֵי ובשירת האינטרנציונל, נשמע קולו של ר' נתן-נטע האומר קדיש על בנו שהלך ואיננו ועל חייו שנתרוקנו מתקוות העתיד.

במוקד הסיפור "נהר שוטף" עומדת פרשת חייהם של בני הדור הצעיר, גיבוריה של המהפכה בבודהיישן: הניך, מוטל פיקלני וחנקה אשתו. זוהי פרשה סבוכה, מלאה נפתולי-נפש ועליה סובבת עלילת הסיפור.

בדרכים נפרדות, שונות מן הקצה אל הקצה, מבקשים הניך ומוטל פיקלני לפעול למען המהפכה. הניך, איש החזון, מסר נפשו על מנת להביאה לעולם, ומוטל פיקלני, איש המעשה, ממחר ליטול לידייו את השלטון ולהנהיגה על-פי דרכו.

מוטל פיקלני, נציגו של השלטון, המעיד על עצמו ש"לא ישנה כקוצו של יו"ד מדבר הקצוב מן הרבולוציה" הוא המטיל גזירותיו על אנשי העיירה והקשה שבכולן חילול קדושת חג הפסח בעת התפילה בבית-הכנסת.

הניך הוא גיבורה של המהפכה, שהקדים ועשה למענה כל אותן שנות מחתרת, מאסר וגלות — ולא נכנע. אותן שנים עיצבו את אישיותו, והן שגרמו למחלתו האנושה וקירבו את קיצו; בְּשִׁלְהֵן אפפה אותו הילת קדושה של נזיר ומסתרנף, שדווקא מוטל פיקלני הוא שחש בה וראה בו בן דמותו של יוחנן המטבֵּל; וּמִהֵן נובעת גם שתיקתו, שתיקת אדם המורגל בבדידות, שבגללה ראה בו מוטל פיקלני "רבולוציונר יושב בירח..." דרכיה של המהפכה בהתגשמותה לא התקבלו על לבו של הניך ומשאלה אחת הדריכה אותו — לשוב אל אהובת נעוריו, אל חנקה, שותפתו בראשית בדרך, שלה שמר אמונים כל אותן שנים.

חנקה חזרה בשעתה בעל-כרחה, לבורה-ישן, וישבה שם מנותקת "מקול המונה של המחותרת ונתרחק ממנה העולם שנעקרה מתוכו וניטשטש והלך". אזלת ידה ובדידותה הביאו לנישואיה הפתאומיים למוטל פיקלני.

בואו של הניך הסעיר את נפשה של חנקה ושב ועורר את אהבתה לזה שהיה מיועד לה, אך שיבתו איחרה לבוא. נפשה חצויה בין משאלות לבה שלא נתמלאו לבין כוחם הכובש של החיים הזורמים במסלולם, ואין היא יכולה להנתק ממוטל פיקלני בעלה ואב בתה.

תאור מותו של הניך מובא בקווים מעטים וצלולים ומעלה בדייקנות את כל גווני רגשותיו של הניך הנפרד מאהבת חייו. לאחר ככלות הכל, בהיותו מוטל על ערש דני, יוצא הניך משתיקתו ומגלה אהבתו לחנקה, מה שלא גילה לה כל ימיו.

חופה וטבעת.

עיקרו של הסיפור בעלילה הפנימית המתחוללת בנפש הזקנה, גיבורת הסיפור. הזקנה איבדה כל משפחתה בימי השואה ועומדת בנסינונו של איוב שמינה לה גורלה – "שאין כח בפה לומר ולא בלב להבין".

הזקנה, אשר לעצמה אינה מבקשת כלום, גילתה את סוד הנתינה ומושיטה עזרה לסובלים ונותנת צדקה לעניים. ברשות היחיד שלה שולט הכאב, "הנובע מליבה ומושך המיה כקונכיית הבאה מן הים".

קירבת-לב יש בינה לבין הים, כאבה אינו יכול להינתן במילים והים הדובר אליה בשפת המראות והקולות מוליכה לחווייה המכריעה בחייה.

חווית הגילוי שזוכה לה הזקנה מתוארת בדייקנות מפליאה כעלייה בשלבי סולם שרגליו מוצבות בענות-הנפש וראשו במראה האש המרקדת על המים, זו הנראית לה ספק ארון-קודש ספק ספר-תורה. משנמוג המראה נגלה נער חותר במשוט על סירה.

לעומת הזקנה ב"חופה וטבעת", המקשרת את זכר יקיריה שאבדו למעגל החיים, על-ידי ספר התורה שהיא רוכשת באוצרה ועל-ידי צדקה ומצוות שהיא עושה עם הבריות, עומדת הזקנה גיבורת "הגלגול", המכוונת כל מעשיה אל מעבר לזמן, לימות המשיח – וחייה מתמצים במצנות איסוף בגדים למתים שיקומו לתחיה.

את המתת האחרון, את טבעתה, מבקשת הזקנה לתת לשריד האחרון של משפחתה שהגיע ארצה. נער שכל מוראות השואה עברו עליו ו"עיניו כעין העשן בעיצומו של יום". בטבעת יקרה זו ביקשה הזקנה להמשיך בו, בנער, את חוט החיים

שנותק, אך הוא משיב פניה ריקם. הנער המסרב להישאר במחיצתה יוצא בעקבותיה: את חייו שהציל מן האש הוא משליך מנגד. ביומה האחרון מברכת הזקנה לשלום את החיילים היוצאים לדרכם, ואותה עגמת-נפש שלה, כמיצוי כל שכול ואלמון בישראל, מאירה את פניה מבפנים.

לפני מותה היא אומרת בענווה ובשלוות-נפש שהגיעה לסוף מעשיו של הקדוש-ברוך-הוא. ולא ידעה הזקנה שחייה ומותה הם עצמם מדרש פליאה.

הנעלם.

גורל האדם במלחמה ולאחריה הוא נושא אוניברסלי שימיו כימי הספרות. סיפורו של אוטרי, גיבור "הנעלם", נטוע במציאות הישראלית המיוחדת שלאחר מלחמת ששת הימים. אורי אשר "יצא למלחמה נער מלא שמחה וחזר איש מדוכא" נמצא במשבר נפשי עמוק וחל ניתוק בינו לבין חברי הקיבוץ, משפחתו וחברתו. מתוך קיטרוג על המלחמה הוא פותח בשאלת זכותו ההיסטורית של העם היהודי על ארץ-ישראל ומסיים בהטלת ספק במטרת קיומו של העם היהודי בכלל.

חיפושיו הנואשים אחר משמעות חייו, מוליכים אותו לירושלים, ובעצתו של חברו יאיר, בן הקיבוץ שהפך לתלמיד ישיבה, הוא הולך לר' שמעון לוצ'ינר, יהודי פשוט, בעל מידות וגדול בתורה.

עיקרו של הסיפור הוא בתיאור הפגישה בין אורי לר' שמעון, התוהה על קנקנו של אורי, וגלי לשמוע את שאלתו, הוא קולע בדבריו אל השאלות הכאובות המציקות לאורי. ואף-על-פי-כן נשארו דבריו סתומים לאורי, קטועים וחסרים. מעוותים כסימטאות ירושלים ובקיר של בית שכתוב עליו "אסור להישען". פשר הדברים נשאר מחוץ לתחום השגתו. אורי מתקומם כנגד הקריאה העולה מדבריו של ר' שמעון לבחור באותו נעלם שהוא מקור האמת, ואין אמות-המידה שלנו חלות עליו. זרים לו דברי ר' שמעון על הקשר בין הזמני לנצחי, נעל השמחה, הכשרון והחן של היות יהודי האחוזים בכלל ישראל, בתורת ישראל ובארץ-ישראל.

ר' שמעון חש בשברונו של אורי שאיבד כל אחיזה בחיים, ואינו מייעץ לו שיבחר באורח-חיים כחברו יאיר, כי הבחירה האמיתית, לדעתו, אינה שרירותית, אלא נובעת ממהותו של האדם — משורש נשמתו; הוא מבקש להוליך את אורי לאמירת הן למהותו: "לכל הפחות — עברי אנכי". אותה תשובה קצרה שענה יונה הנביא, בברחו בספינה תרשישה כדי להמלט מלמלא ייעדו כנביא (יונה, פרק א' ט').

(*) ראה מאמרו של שמעון זנרבנק: "הנעלם" והכרח העבריות, חנים הזז — מבחר מאמרים על יצירתו, (עמ' 19-324), "עם עובד", 1978.

אורי דוחה את כל התשובות המבקשות לתת משמעות לחיי אדם ובוחר בקיום שיסודו באבסורד. בחירה זו נעשית מתוך תחושת אשם קשה, בצל זכרונם של רעיו שנהרגו במלחמה. הוא מעלה מעל לכל את האדם בכדידותו, אדם ערטילאי ממידות וערכים, מעם, מולדת ואלוהים. אין בכוחו של אורי לעשות את כפירתו ועינויי נפשו למשנה סדורה ודבריו האחרונים באסיפת הקיבוץ אינם אלא צעקת כאב.

אורי הנעלם מן הקיבוץ מותיר אחריו סימן-שאלה לבאות.

אותו האיש.

אמני הציור, אישיותם ואמנותם, משכו את לבו של הסופר חיים הזו, והוא העלה דיוקנאותיהם של ציירים בשלושה מסיפוריו. הסיפורים הללו רחוקים זה מזה בזמן ובמקום: "עד אחרית" הוא סיפורים של שני ציירים, מראשוני התלמידים של "בצלאל" בירושלים; ובסיפור "משחק עננים" מגולל הסופר מסכת חיים של ציירת ארץ-ישראלית, העושה בשנות העשרים והשלושים בחוג אמנים פריסאי; ואילו הסיפור "אותו האיש" מוליכנו אל עיר באיטליה של המאה הארבע-עשרה, ימי ראשית הרנסנס וניצני ההומניזם שבדרום של ג'וטו ורננה.

גיבור הסיפור, הצייר בופאמאלקו, היה איש הרנסנס בסגנון חייו ובאמנותו, כפי שסיפרו עליו בספריהם ג'ורג'ו ואזארי ב"חיי האמנים, הפסלים והאדריכלים" וג'ובאני בוקאצ'ו ב"דקמרוך". ואף-על-פי שיש חוקרים שהטילו ספק בקיומו, חייו בממלכת הספרות מובטחים לו.

בופאמאלקו, שמפיר היה כוחו של מכחולו, נקלע לסתירה פנימית בין שמחת החיים שפיעמה בו לבין הצורך לצייר על-פי הזמנה דמויות הצ'לוב והקדושים סגופי הפנים. הוא היה רוצה לגלות את חמודותיו של גוף האשה בציורי דיוקנה של אם האלוהים, כדי שהמתפללים אליה יראו את העולם כפי שהוא מבקש להראותו – מאיר באור החיים ולא בצל המוות.

כל אירוע הסיפור והגיונותיו משתלבים בעלילה השזורה סביב פרשת ציור דיוקנאותיהם של ישו ויהודה איש-קריות. אותו בופאמאלקו, שהכיר לדעת את כוחו של הזמן כמשנה דיוקנאות, ולנגד עיניו הפכה מריה צ'צ'יליה שלו מבת דמותה של ונס לאשה של גיהנום – אותו האיש אינו מזהה את אלסנדרו בשל הרישומים העזים והקודרים שרשם הזמן בדמותו. אין לצייר כל ספק שהוא רואה לפניו שתי דמויות שונות המנוגדות ניגוד קוטבי; הראשונה נגלתה לו באור של קדושה ואילו בשניה נהג בזילוזל. אך מה שנסתר מעיני בופאמאלקו נתגלה במעשה האמנות שלו: שדה הניגודים בין הטהור לטמא הוסט מן החוץ אל הפנים, מהקלישאות המקובלות של הדת את מסכת הניגודים שבנבכי נפש האדם.

יומנו של מורה

ל.א. אריאלי

כ' אוקטובר, אחר חצות הלילה.

זה עתה שבתי משיבת ועד החנוך, שגם המורים הוזמנו אליה. היתה זאת ישיבה ארוכה ומעניינת, מעניינת למסתכל מן הצד, אבל לא מבפנים למשתתפים בה, כלומר כמאמר המשורר: "כל זה היה מצחיק לולא היה כה מעציב". כמעט רובה ככולה היתה הישיבה קטגוריה ולמוד חובה על שני המורים. מיסטר אלטהויון קבל התלונן, ודוקא באנגלית שבורה ורצוצה, על שאין הילדים יודעים לקרוא ולכתוב יהודית. הנה הגיע אליו מכתב לפני זמן מה מידיד נעוריו בקובנה, והס מלהזכיר אם ידעו בניו לקרוא בו אף מלה אחת ויחידה. כלשון "תרגום" היה הכל בעיניהם והרי הוא עומד ומקשה ומתחנן ומיסר ומוכיח: "במטוחא מכס, מה בצע בלשון, בתנ"ך, בהסטוריה שלכם? הבו לנו חנוך יהודי ממש, חנוך המתאים והוגן לילדי ישראל בארץ זו, לא סתם השכלה ולמודיות והתחכמות בספרים".

אבל לקה אותו מיסטר אלטהויון בזכרונו ר"ל. הלא זה ארבע שנים הוא אחד מראשי המשתתפים בקביעת תכנית הלמודים ו"עצובה", ובכל פעם, עד בוא אותו מכתב מקובנה, הוא היה מתנגד להכנסת מקצוע זה אל התכנית מתוך נמוק של חוסר כסף וחוסר זמן.

לעומתו התלוצץ מיסטר כפרותמן על קריאתם האטית והנחלתית של ילדינו בסדור ושכנראה גם חמורו של משיח למד בתלמוד תורה כעין זה שלנו, כי על כן הוא מפגר כל כך לבוא. שכנו הקרוב אליו, מיסטר חיותמן, הסכים מתוך חוכה קלילה שלקלקלת "אשרי יושבי ביתך" לא נאה שלט ומוניטין כזחילה זו ב"אשרי".

והנה זכור לי שדוקא אותו מיסטר כפרותמן עצמו התלוצץ פעם בשיחה פרטית

ראה "בצרון" כרך ח (סידרה חדשה), 32-33, חורף-אביב, תשמ"ז.

שתי סגולות מונה בופאמאלקו באמנות: האחת מתגלה בכוחו של אפלטו לעצב העתק מושלם של אלכסנדר מוקדון במלוא חיוניותו ולשמרו בשיש, והשניה עולה מתוך דיוקנה של מדיאה במחזהו של אברפידס, אשר נולד בדמינו של האמן, והשכיח את העובדות ההיסטוריות — "נמצא, נצחה הבדיה את האמת".

בתמונת הסיום מופיעה סגולה שלישית הנובעת ממעשה האמנות, פעולת הקאטארסיס, בעמדו לנוכח דיוקנו כאיש צעיר, הנשקף אליו מהתמונה, מתעוררת נפשו הפבוייה של אלסנדרו וסבה ופונה לאורם של החיים. מנגד עומד האמן ואינו משיג את שחוללה יצירתו.

אתי על התפלה הנחפזה והמבוהלת שבבתי הכנסת האורתודוקסיים והמשיל אותה לנסיעה ברכבת אֶפְסוֹרֶס. הנה קפצה לנו הדרך כליעקב אבינו בשעתו ואנו עומדים ב"שוכן עד" – רחוב 59, תחנת חוג קולומבוס; אך הנה עברנו ביעף כעל כנפי נשרים על תפלת שחרית ועל קריאת התורה ומוסף והגענו כבר בעזרת אזור ישראל בגבורה משה רגליו כאֶנְלוֹת אל החוף המקווה ב"אין כאלהינו" – תחנת נן קורטלנד וכו'...

אך רוב כבדה ומשאה של הקטגוריה נפל על כְּתָפֵי הצרות והחלשות. בחזרו בכל רגע על המלה "הלמאי" פתח מיסטר פוגלשטיין בנאום הקטרוג ואחריו הֶקְרָר־ החזיקו עוד כשמונה מחברי הועד. אמנם יודעים התלמידים את פירושו של הברכות וגם כמה מן התפלות. רובם זוכרים כמרכן איזו ברכה מתאימה לאיזה מין אכל ומשקה. אבל הלמאי אין הם מתעוררים מעצמם לברך על הפרי או על התופין? הלמאי יש תמיד צורך בעומד על גבם להזכיר אותם? וכשהם מוכנים כבר לברך יש אפילו צורך להזכירם לחבוש את הכפה לראשם. מין יראת שמים משונה הטעונה הדיפה בצד וצביטה בכתף! לפני שבוע, בחגיגת פדיון הבן של אחיו, פשוט כוסו פניו בושת למראה "עם־הארצות" שהראה בנו. והאם לכך נתפוונו מיסדי הת"ת שלנו?... הלמאי... ממה נפשך...

כאמור, היו רמזים די ברורים שדוקא תלמידי נוגעו ברובם בנגע זה של חפש או אדישות בעניני מצוות מעשיות, והיה מובן שמחובתי היה להשיב. ואני השיבותי מול מבטו האויב של הרבי ומבטו הלועג של כפרותמן:

– מעניין הדבר, רבותי, שרק בהזדמנות ידועה אתם נזכרים בחסר דתיות או בחסר ידיעת אידיש של בניכם. דומה כאילו במשך כל ימות השנה אין אתם מרגישים בחסרונין של אלו כלל וכלל, ואז, כשאתם נזכרים, אתם משתוממים פתאם מדוע אין בניכם מקיימים את כל המצוות שהייתם אתם מקיימים מלפנים מעבר לים, ובכלל מדוע אין הם יהודים כמוכם בכל הפרטים, כי אכן זהו האידיאל – שהבן יהיה מושלם כמו... האב, ושוכחים אתם, שהייתם מתפללים בילדותכם ביראתכם מעֶנְשׁוֹ של גיהנום ובלי ברכת "המוציא" הייתם פוחדים פן תִּקַּע פִּתְכֶם בלועכם. אנחנו היום אין בידנו האמצעי הזה של הטלת פחד הגיהנום ועונשין בזה ובבא על בניכם. אנחנו רק יכולים לפעול על רגש הנימוס והאסטניסות שבהם שיוודו לאל מיטיבם מקל־וחומר: ומה בשר־ודם שעשה להם איזה שרות קל וטובה פעוטה הם מודים לו בנעימות־חן – הקב"ה המגדיל את חסדיו אתם בכל רגע – לא כל שכן? – אך מכיין שנוטל מכאן רגש הפחד הרי הילדים נוהגים בברכת תודה לאלהיהם, זה ידידם הגדול, הטוב, הסלֶח והכל יכול, אותו חפש וחסר כפינה שבכל מקרה אחר שבנימוס ודרך־ארץ. ואשר לְחֶרֶד הקודש ולפחד הרוממות והנשגב שבפולחן האלהות, הבה ואמשול לכם משל, למה הדבר דומה? למלך שרצה לנסות את חכמת יועצו ושאל אותו: "התוכל לומר לי כמה טפות בים הגדול"? ענה לו יועצו: "כן, הוד מלכות אין לך דבר קל מזה. הנה אני ניגש לספור אותן, אפס, עד שאמור את מלאכתך, יצוה נא אדוני המלך לסכור בסכרים את כל הנהרות הנופלים אל הים, לבל יבלבלו את

חשבוני". עד שאתם, רבותי, דורשים מאתנו המורים לנטוע יראת שמים בלבות בניכם, הואילו נא וסתמו לשעה קלה את כל הנהרות, הפלגים והצינורות, הנשפכים מן החוץ אל לבכם: הרחוב וחלונותו המאובקת, הראינוע ויחסו הקל והבדחני במקצת אל הכנסייה, האלהים ואל ה־Churchgoer (הציילן) – ואחר נראה מה שאפשר לעשות. ועיקר שכחתי: הבית! אבי הנהרות וצינור הצינורות: הבית היהודי באמריקה! כלום היה גם שם, בעיר מולדתכם הרחוקה, בית אביכם הורס כל מה ש"החדר" ובית-המדרש בָּנוּ? הלזה נוטע ברוב עמל וְהָלָה מכלה ומחבל? וכו' וכו' ברוח זה.

שמורה אדיש ופרוזאי ומי שתומס פֵּיין ב"דור דעה" שלו מטרטר יותר מדי באזניו איננו השליח האמתי לתעודה זו, על זה הרהרתי ביני לביני, אך לא מצאתי להרהור זה טוב משתיקה.

וחברי דזשיקובס אף הוא פעל בשתיקתו יותר מאשר אני בכבורי.

כ"ג אוקטובר.

שמי זליג יחונטוביץ. איזו תערובת עלובה של גרמניות וסלבויות. למשא היתה עלי מאז.

יִהְיֶה את שמי והחזרתיו למקורו. אני חותם עכשיו "חסדאי" ושואף לשכוח ולהשכיח את השם "זליג". אבל "יחונטוביץ"? – צריך עיון.

אין אומה המתגעגעת וכמהה אל שרשה כאומתנו.

אין אומה כאומתנו שכל חיי רוחה וחזון נפשה מושרשים במעמקי המזרח, ונוטל עליה להתעסק כל יומה בעניני מערב.

זורים הענינים ומעורפלים ומכהים ומהממים את יסוד מהותה. ולא נשאר לה במלחמתה על נפשה אלא זו הכמִיָה, זה הצמאון הבלתי מרווה אל ראשוני אפיקו ומקורותיו.

וכמִיָה פלאית זו בידה המפתח לכמה חידות סתומות:

ישראל בעמים... שנאת עולם... עם עולם... מלך שבאומות... כלב שבאומות...

בלי כמִיָה זו כל מעשינו – אָפֶס אפסים והבל מוחלט. בלעדיה אין אנו אלא גֵלֶם, עצב נבזה בלי נשמת רוח חיים.

כ"ח אוקטובר.

מְלוּוִין וגם שאר הקונרסים הראו התענינות רבה בשעור התנ"ך – והונח לשעה מעמלי ומרגוזי. ויש בידי סימנים די מנוסים ובדוקים למדוד את חשקם ומעִנָם

בלמוד. כשההתענינות היא פושרת ורופפה או יש להם פנאי להעיר הערות שלא מן הענין, או להקל ראש באמרות מברחות, כגון: *that's as easy as pie* – אם קל לענות על השאלה, או פיזום מרש ההליכה אם השאלה הביאה את הנשאל במבוכה. אולם הפעם לא היה כזאת. על הלוח היתה תלויה תמונה יפה וגדולה של עיר מזרחית מימות הבית הראשון, מעשה ידי צייר צרפתי, עם בנייה הלבנים, בארותיה החצובות באבן, ברושיה הזקופים הנשענים אל גגותיה ומתלחשים חרש עם פפותיה, עם מגדליה הדקים והנשאים ועם מבואותיה וקמטאותיה המוצלות והשומרות סודות קזי קדם.

התאמצתי להחיות בדמיונם של תלמידי את התקופה, בעויתיה ויחסיה ודרכי חייה היום-יומיים. ועל הרקע הזה – מלחמת איתנים בין האיש המקנא קנאת ה' צבאות, אליהו, ובין אחאב, זה שאלמלי נתון בתנאים אחרים היה יכול להיות בן-אדם נוח וטוב ואולי גם מועיל, אבל כאילו בעל כרחו נושא ומגשים את כל המזימות וההפקפכות של הממשלה הארצית שהוא בא-כוחה.

"הרצחת וגם ירשת"?! – מרעים קול הנביא, קול הצדק הנגול והנרמס, עד סוף כל הדורות. ומוכיח אדיר וזועם זה הךד עם מלכים ויוכל להם – כמה מרעיש לב לראותו בשעת בין השמשות של רזיגנציה, בשעת כניעתו לגורל בבקשו את נפשו למות ובחתכו בעצמו את גזר-דינו: "רב עתה, ה', קח נפשי, כי לא טוב אנכי מאבותי".

כל אותה שעה הסתכלתי בעיני הילדים והבחנתי ברור שהן שכורות חזון ועמוסות געגועים ועריגה למרחקים, לנופי החלומות. האין זה אפס קצה של אותה כמית פלאים של בן ישראל שראשיתה במערות כנען וסופה באהלי החלוצים החדשים ושבאשר הוא יהודי לא ימלט ממנה לעולם? אבל געגועים תובעים את ספוקם ובסוף השעה סבבוני הילדים בשאלות אין קץ על עמדתנו כיום בארץ אבותינו. הם דברו בשנאה גלויה על תעלוליה הזדונים של אנגליה, אבל אני לא חפצתי להתאכזר על הנפשות הרכות ולרמוס את פרוחיהן לעיניהן ולפיכך התאמצתי לגלות טפח ולכסות טפחים מהמציאות המרה. ואולם אם כה ואם כה הייתי בעיני (בשים על לב את התחלת השעה לעומת סופה) כסוחר שהוציא שטרות רבים לשוק ועכשיו שבאו לידי גוביינא נמצא חסר מזומנים לסלק אותם.

הבטתי אחרי הילדים המתפזרים בלב כלה ובעינים רועפות רחמים.

ז' נובמבר.

מה שקרה היום במחלקתי אני חושב פשוט לשערוריה.

אותו השליש שאיננו מכין עבודת הבית "מתוך פרינציפ" – עיפה נפשי לסוררים ומורים אלה, ואחרי כמה התראות ששבו ריקם החלטתי להוציא לפעל את ענשם, והוא: שיפצרו אחרי הלמודים וישלימו את השעורים בכתב שנשאו חייבים

בעד שלש הפעמים האחרונות. אין גזר הדין חמור – הרהרתי בפני עצמי – ולו גם היה כזה, מה בכך? *Dura lex, sed lex*. אחדים מהתלמידים ניסו למחות, אך אני עמדתי על דעתי ובאין ברירה קיבלו את הגזירה.

ופתאום מופיעה על סף החדר גברת כבודה, מקושטת ומפוייכת, ודורשת ממני לשחרר תיכף ומיד את בנה דוד הריס. לא די, גערה היא בי, שאין הנער זוכה בשום אחד מימות החול לאכול את ארוחת הערב בשעה אחת יחד עם הוריו, היא שעה 6 p.m., כי עוד עכב יעכבוהו כאן כבאיזה צינוק גם אחר שעת הלמודים. ניגשתי אליה והשתדלתי לבאר לה הענין בקול מורד, לבל ישמעוני הקונרסים האסירים, ושבמקרה הנתון יש לי הזכות המוסרית לקוות לעזרתה. אבל היא לא שעתה אלי ואל נמוקי ויצאה כשהיא נזופת ומתלוננת בקול רם מן החדר. אחרי רגעים מספר עלה השמש ובידו פתקה מאת הרב הדורש ממני לשחרר את הנער הריס מיד. עניתי מעבר לפתקה שאם אשחרר את הריס, עלי לשחרר גם את השאר, ואין לך דבר שיחריב את המשמעת במחלקה יותר מזה. עוד רגע והשמש שב ולא פנה אלי כלל, אך ניגש ישיר אל דוד הריס ואמר לו: "בוא, רד אתי, אמך מחכה לך במשרד". הנער יצא מבלי ליטול רשות ממני כשעיניו נוצצות בנצחון ובקראו לו ולאחוזת מרעיו: "שלום, מורה, שלום, fellows, להתראות בקרוב!" ואמנם התראה אתם במהרה, מפני שהוצאתי לחופש גם אותם – בהוספת התראה חדשה.

ואני... אמנם יודע אנכי שהכועס כאילו עובד עבודה זרה וכמעיד יותר ממאה עדים על חולשתו, אבל... וכו' וכו'.

אין הרבי בורשטיין בן-אדם שאפשר להתווכח אתו ולפעול עליו בכת ההגיון. יש לו מין הגיון משלו המותנה משני גורמים שהם אחד: התרפסות של שרץ בפני אלה שמהם לחמו נמצא והשתררות ודריכה גסה על צואריהם של אלה שפרנסתם תלויה בו, וכך הוא יורד לחייו של החזן ופוקד עליו בכל עת ובכל שעה את עוון מוצאו מגליציה. את המורים העברים הוא שונא שנאת מנת – אין נקי, אלא שביחוד הוא בז לאלה שמבטאם האנגלי טוב ממבטאו הוא, שכן זה מונע ממנו את תאנתו לקרוא להם בכנויי הגנאי "מלמדים, בטלנים". על אזרחות ואהבה למולדת הוא אוהב לשאת את מדברותיו. פעם שמענוהו בקללו את קרח בן יצהר בעמדו במרחק שני צעדים מארון הקדש – והלא קרח ודאי לא היה רודף שררה ורבנות יותר ממנו. אני רואה לפני רק דרך אחת אתו – להפנס בבוקר בהיר אחד אל המשרד ולפרוט באזניו אחת לאחד את כל מעלותיו ומידותיו התרומיות של מנהיג דגול מרבבה זה בישראל – ולהתפטר.

לפני על השלחן מפוזרים קונטרסים וחוברות המטפלים במצבם של מורים ובתי-ספר וירחוני חנוך וספרים פדגוגיים. כולם חוקרים ומעיינים באמצעים שונים כיצד לשפר את דרכי הלמוד ותנאיו, כאילו במחלקת המורה הכל מוכן ומתוקן לתורה ולתעודה ואין הדבר תלוי אלא בלקח טוב מלא ענין המוגש לפי כל חוקי

ההוראה המשוכללה והמתוקנה. אף באחד מאלה הקונטרסים והירחונים לא מצאתי עצה כיצד להתנהג עם רב פתלתול ועם אֵם תלמיד פתִיָה ויהירה.

יום טהנקסגיבינג.

באתי אל בית-הספר, אך התלמידים לא באו. הם היו עסוקים בבתיהם בחגיגת יום מתן התורה. במחלקתו של דזשייקובס היו שני תלמידים.

בחדר השֶקט ישבתי, מביט אל הקירות הדוממים ואל הספסלים הפנויים. הדומיה הבלתי רגילה לגבי המקום היתה נעימה.

אך רוח בקרבי היתה נכאה. שעת חשבון הנפש היתה לי השעה.

תמהתי לעצמי: ההיטבנו לעשות בצוותנו אתמול לתלמידים לבוא היום אל הַלמודים בדעתנו מראש שלא יבואו?

היכן צפון כחנו? — בהסתגלות לכל אורך הקו או בדין הנוקב את ההר?

ועמָלנו, אלו הבנים? מה הוא טיב כל עמלנו? מה היא תכלית כל יגיענו? האם לא מאמץ לא-אנוש להוסיף לוג משלנו אל דלי מלא על כל גדותיו?

ואולם — הכמִיָה, העריגה אל השורש! היא נכונה להתערור לכל מגע יד עדינה ונאמנה בלבות אלו תינוקותינו השבויים.

כיצד נעשה את העריגה לפוריה ומבורכה ולא לאיזה רגש תעלובות ותקות תלאובות המכלים עינים ומדאיבים נפש?

ואולי כונתו של שר ההסטוריה היא שגורל הטף יהיה כגורל כל העם? —

חלומות מלכות וחזיונות משיחיים שכל העולם כולו נלחם בהגשמתם? וככל אשר ירחקו וירמו כן יזהירו יותר בהדרם? — — —

לפנינו גִלית משורֵן פלדה וברזל. — — —

יצאתי החוצה מלא עגמה ודכדוך. העליתי בזכרוני את תלמידי החוגגים מסובין איש איש על שולחן אביו. רקמתי על תרנגולי ההודו וגם על אכליהם.

קווים לדמותו של סופר: ל.א. אריאלי (אורלוף) על-פי סיפוריו

עמנואל אריאלי



ל.א. אריאלי הצעיר (1913)

פתח דבר

ל.א. אריאלי לא כתב מעולם אוטוביוגרפיה, אולי מפני שלא האמין כי יאספ אל עמיו והוא רק בן חמישים ושבע. אך היודע לקרוא בסיפוריו בין השיטין, יוכל ללקוט שם אבני-בנין שאריאלי חצב מתוכו ושבהן השתמש לבנין ספוריו. נדמה הדבר כאילו מתוך סיפוריו מציצה פה ושם דמותו; ואולי אין זה אלא מקסם־שוא? האם אין זה מעין תעלול, כאותו התעלול של הבמאי המפורסם היצ'קוק, שביים סרטי־מתח רבים ואשר כמעט בכל אחד מהם הוא מופיע, כל אחרי־יד, בתפקיד תמים של סטטיסט? האם אין זאת צורה מיוחדת של "הנצחה" אישית? והאם הנצחה כזאת פוטרת את המחבר מכתובת אוטוביוגרפיה הכוללת בדרך כלל עובדות יבשות על מקומות, תאריכים והישגים כביכול בחייו של הכותב?

* * *

בחייו של אריאלי אפשר למנות שלש תקופות:

(א) תקופת אוקריינה, מאז הוולדו ב־1886 ועד עלותו לפלשתינה בתשרי תרס"ט (1908).

(ב) תקופת ארץ ישראל, מאז עלה לארץ ועד שהיגר לארה"ב ב־1923.

(ג) תקופת ארה"ב, מ־1923 ועד ליום מות, שם ב־1943.

* * *

א. תקופת אוקריינה.

על תקופת חייו של אריאלי (אורלוף) באוקריינה ידוע לנו רק מעט; בעיקר

מדברי אחיותיו דבורה, לובה ואסתר, ומדברי אחיו מתתיהו ויצחק שהגיעו ארצה אחריו בתקופות שונות.

* * *

לוי אריה אורלוף נולד בעיירה שישאקי שעל גדות הפסיוול, יובל של הדנייפר, בערב יום הכיפורים תרמ"ז (1886). העיירה נמצאת במחוז מירגורוד שבאוקריינה, לא רחוק מעיר הפלך פולטבה. עיירה זאת היתה מחוץ לתחום המושב ליהודים. אולם משפחת אורלוף ישבה במקום הרבה דורות ולכן הורשתה להתגורר שם עם עוד מספר קטן של משפחות יהודיות.

אבי המשפחה, קלמן (קלונימוס) אורלוף, היה יהודי גבוה ואצילי, בעל זקן "היורד על פי מידותיו". הוא עסק במסחר בתבואות; בעונת הדיש היא יוצא יום-יום בכרכרה רתומה לסוס אחד, משוטט בכפרי הסביבה וקונה תבואה אצל האכרים. את התבואה שקנה היה מעביר לעיר פולטבה ושם היה מוכר אותה לטחנות הקמח. ישרו היה נודע בקרב היהודים ובקרב הגויים כאחד, עד כדי כך ש"בזמן פטליורה" באו גויים בני העיירה ומסרו לו את המועד המתוכנן של הפרעות והבטיחותו כי בביתו לא יגעו לרעה, ואמנם הם עמדו בדיבורם.

קלמן אורלוף היה תלמיד-חכם וציוני מובהק, וברוח זו חניך את בניו ואת בנותיו. ואכן כמה מבניו היו למורים לעברית ולא מקרה הוא שרוב בני המשפחה הגיעו בסופו של דבר לארץ. למרות שלא היה יהודי עשיר השתדל בכל כוחו לתת לבניו את מירב האפשרויות בשדה החינוך. ראשית לימודי הבנים היתה אצל מלמדים בעיירה, ומסיימים את לימודיהם בבית-הספר היסודי המקומי. לאחר מכן היה שולח את הבנים לערים הקרובות פולטבה ומירגורוד להשתלמות-יתר.

האם, חנה בת יצחק סמילנסקי, היתה אשה פשוטה ועקרת-בית. היא ניהלה את הבית באורח מסורתי ובשמירה קפדנית על הכשרות.

לאם היו גם עיסוקים נוספים, האחד חנות מכולת והשני והחשוב שבעיסוקים, שתי מכוונות לעיבוד צמר כבשים; לאחר גז הכבשים ורחיצת צמרם היו האכרים הכפרי הסביבה מביאים את הצמר לישישאקי, ובמכוונת האלה היו סורקים את הצמר שיהיה רך כצמר-גפן ומוכן לטויה.

עשרה אחים ואחיות גדלו בבית. לוי אריה היה הבכור שבהם ויצחק הקטן ביניהם. הבדל הגיל ביניהם היה כעשרים שנה.

לוי אריה קיבל חינוך מסורתי עד גיל ברי-מצוה ואז עבר למירגורוד להמשך לימודיו. שם רכש לו השכלה כללית וידיעות-יסוד בשפות הרוסית והצרפתית ובספרויותיהן. אחרי כן עסק בהוראה במושבות החקלאיות היהודיות שבפלך חרסון.

על ילדותו סיפרה אחותו דבורה, שהיה בעל כשרונות מצוינים ותלמיד מעולה. כשביקר ב"חדר" הספיק לגמור בינתים תכנית-לימודים של ארבע שנים.

* * *

ל.א. אריאלי מתאר את החיים בעיירת מולדתו בסיפורו "סעודות הבראה" שנדפס ב"הפועל-הצעיר" בשנת 1928. יותר מאוחר הרחיב אריאלי את היריעה של הסיפור והדפיסו ב"הדאר" בשם "ימים אשר עברו בארץ אשר היתה". היה זה סיפורו האחרון שמסר לדפוס ובו מורגשת נעימה נוסטלגית; הסיפור מסתיים במלים: "אוקראינה! אוקראינה! על מה אהבנוך"?

את הסיפור פותח אריאלי בציור אידילי של העיירה: "בעיירה האוקראינית הקטנה והשוקטה שישק, השוכנת לבטח בצל גניה וחורשותיה והמשתקפת הווה ומנמנת במימי הנהר הצלול פסיוול, חי לו באין מכלים דבר, בחיק משפחתו התמימה והענוותנית האכר התם אנדריי טוטקא..."

אריאלי מעביר לפני עינינו, בהמשכו של הסיפור, בתיאור ציורי מאד, את הווי העיירה הקטנה. הוא מתאר בעיקר את האכרים האוקראינים, החוחולים, את אורחם ואת רבעם. סגנון כתיבתו הוא ציורי ומתובל אירוניה דקה שלעתים היא מתחדדת לאירוניה מרירה.

מה שחשוב לעניינו הוא התיאור של המשפחה היהודית שאצלה עובד אנדריי טוטקא במכונה לסריקת צמר. לי אין ספק שכאשר תיאר אריאלי את היהודי בעל-הבית עמדה לנגד עיניו תמונת בית הוריו. התיאור של היהודי כ"ברגש דל-בשר, קטנון ונמוך אך מלא עברה וזעם ורוח זלעפות" תואמת מאד את דמותו של סבי קלמן אורלוף. אלא שעלינו לקחת בחשבון שקומתו שהייתה ממוצעת נראתה כלפי קומתו הענקית של אנדריי טוטקא, כ"קטנון ונמוך". גם הקו באופיו של קלמן אורלוף שהיה נוח להתרתח, תואם את התנהגותו של היהודי כפי שהיא מתואר בסיפור.

ואשר לנער מנדל, בנו של היהודי, הוא ממש מזכיר לי את הופעת ה"סטטיסט" התמימה שהזכרתי בפתח דברי:

מנדל, בנו של היהודי, נער רוה כבן שלש-עשרה, יושב על הארץ בפינה אחת בחברת גויים זקנים ומתוכח אתם על הנושא: "אמונתי של מי טובה יותר? גמגמו של מנדל מתגבר: באוקראינית הבלתי-שגורה בפיו הוא מתאמץ לספר לכל פרטי פרטיו את קורות יונה בן אמת... ואולי חשב התינוק השב שלא יצא מימיו מתחום כפרו, ששלולית וימו של יונה — היינו הך...

הביטוי "התינוק השב", שאריאלי משתמש בו בסיפור, אומר דרשני. מדוע הוא

(*) 'הדאר' שנת 1940, גליון ח' ע' 74.

מכנה את הנער בן השלש-עשרה "שב"? – האם לא מפני שהתינוק הוא בעל "ראש של זקן"? והכוונה – שהוא מלא כרימון ושהיה מפותח מאד לפי גילו?

* * *

בין השנים 1899 ו-1906 חי ל.א. אריאלי בערים מירגורוד ופולטבה. שם השלים את השכלתו התיכונית כגימנזיסט (ואולי כאקסטרן). אחר כך עבד כמורה לעברית במושבות היהודיות בפלך חרסון, בעת ההיא הצטרף לתנועת העבודה הציונית והשתתף בהגנה העצמית היהודית מטעם המפלגות הציוניות בזמן הפרעות של 5-1903, ואז גם נפצע. בפרעות האלה נהרג גם בעלה של אחותו חווה. אין ספק שרישומם של מאורעות אלה על נפשו של אורלוף היו מכריעות. ואמנם בסיפוריו חוזר המוטיב של תיאור הפרעות שוב ושוב והוא מהווה מניע מרכזי בהם. גם בחלקו האחרון של הסיפור "סעודות הבראה" מתאר אריאלי פרעות שהונחתו על יהודי העיירה שישאקי ומותו של הגוי אנדריי טוטקא הוא בעצם הפואינטה של הסיפור.

אם נמשיך לתור בתוך סיפוריו של אריאלי נמצא סיפור בשם "הרפתקאות של אהבה". הסיפור בנוי כסידרה של שלושה "מקרים" ואף שהוא בעל משקעים נוסטלגיים. וכמו בסיפור הקודם, הוא מכיל "לבנים" ביוגרפיות.

בפתיחה מציג הסופר את המהגרס ב-1 ש"למרות ארבעים ושנים שנות גילו הוא היה עוד מתחרה מסוכן לבני הנוער בשפמו המטופח להפליא, בעיניו הקורנות אש עלומים וספוריו שהיו כמעין המתגבר". והוא מספר על עיר מולדתו פ. (פולטבה?) ועל הנערות שאתן נפגש:

העובדה שחברי הרוסי לקח את בת עמי היהודיה ואני לקחתי את בת עמו הרוסיה הגבירה את עליונותי ורוחי הטובה. הדבר היה בעיני כהמצאה מלאת חן וחסד שניתנה לי מידי המקרה להביע את חבתי הנאמנה לרעי פאשה. 'האח העם הרוסי הנחמד' צלצלה בקרבי איזה נימה עדינה בהטביעי נשיקה על ערפה של ואריה. סוף סוף יש איוז אי הבנה בכל ענין הפרעות והאנטישמיות והיא הלא תסור בקרוב מאליה...

השם ואריא מופיע שוב בסיפור אחר של אריאלי (אורלוף), הלא הוא הסיפור "בימות הגשמים".

* * *

ואריאה פה, וואריה שם...

בסיפורו "בימות הגשמים" (נדפס ב'שעה זו' בשנת תרע"ו) מספר אריאלי על

(*) 'הדאר' 1924, חוב' כ"כ"ג.

גיבורו, מנחם יריצ'ובר – "אקסטון בעלמא שקפחו אותו ברוסיה שלש פעמים בבחינות" (עמוד 13). להלן הוא מתאר אותו כשהוא מסתכל בשקיעת החמה:

סלסולי החזן (המואדין) ממרום המסגד מסכו מין עצבת מתוקה ויקרה על הד השקיעה. הוא איננו זוכר שקיעה כל כך נהדרת לפני זה... ועוד דבר מה, והוא כמדומה העיקר, שאין שום לשון בעולם יכולה לבאר ולהביע, אבל מה שהנפש מבינה היטב; געגועים עזים מאין כמוהם תקפו את מנחם אל מרחק הפז הבהיר והאין סופי, אל זה המערב מקום שם עברו מיטב שנות עלומיו, מקום שם הוזה, חולמת בין יערות אוקריינה עיר מולדתו הקטנה, מקום שם עזב את אהובתו הרוסית ואריא לעולם. אהה, אלי! שמה שמה... (ע' 18).

ולהלן:

ואריא! אליל לבו! השארת-נפשו! היודעת היא, החושדת היא, מה הביא אותי, את הספקן, לנתק ביד חזקה ובלב מפרפר את החרצובה אשר קשרה אותם?

ואז הוא מספר את חלומו:

הוא שכוב מגוהר במין סירה קטנה הדומה יותר לארון של מת והרצה כחץ מקשת על פני מימי נהר הדניפר... ושם מאחריו על שפת הנהר עומדת כל משפחתו. אביו ואמו ואחותו וכל שאריו ושארותיו למגדול ועד קטן, וסופקים כף ובוכים וסופדים מספד מר כמספד למת... אחרי רגעים אחדים הוא זוכר את דבר אהבתו הדורשת ממנו לבגוד בדת אבותיו ויודע למה מרמז החלום. כשהאיר הבקר הוא כותב בעודו במטתו מכתב פרידה ארוך לוֹאֵרִיא ולא יסף לראותה.

מה שמוסיף ענין לענין היא העובדה שבעזבונו הספרותי של אריאלי נמצא נוסח מתוקן של "בימות הגשמים", בערך משנת 1931 ואשר לתוכו הכניס אריאלי כמה תיקונים קלים ברובם, וביניהם תיקון אחד האומר דרשני: הוא שינה את השם ואריא בסיפור זה לנטשה. ונשאלת השאלה מדוע עשה זאת?

אולי התשובה היא כי "ואריא משם" היתה בכל-זאת הרפתקה ותו לא, נוסטלגיה נעימה בלבד; כי איך מסיים אריאלי את סיפור "ההרפתקאות"?

הנה ככה אהבנו באותם הימים הנפלאים... הבו לי רק עוד חצי שעה מגוני אותה האהבה ואחר, אחר אחדל...

אך "ואריא מפה" היא "אליל לבו! השארת-נפשו!" בלהט המלים נמוג הרוח הדקיק שבין הסופר והמספר. נראה כאילו מסתתר כאן משהו יותר עמוק. והוא מספר להלן: "רוחו כל כך רעה עליו, כל לבו היא מכה טריה, שכל נגיעה בה אסורה, שאפילו הלטיפה מכאיבה..." (עמוד 19, 'בימות הגשמים').

ואולי ואריא "מפה" וואריא "משם" הן בכל זאת שונות ומכאן הצורך לשנות את השם ואריא לנטשה.

* * *

במלאת לו עשרים ואחת (1907) גויס אורלוף לצבא הרוסי. הוא שרת בעיר טולה. חשוד על קשריו עם תנועת המהפכה נאסר והועמד למשפט צבאי ונכלא. בעזרת חברים הצליח להמלט מבית הכלא; הוא התחפש לאיכר רוסי והגיע בשלום לבית אביו. בבואו סיפר על ענין המאסר ושיכנע את אביו שהדרך היחידה להנצל היא לעזוב את רוסיה לצמיתות; אחרת ימצא כל הזמן בסכנה מתמדת. האב פעל במהירות וסידר לו "נירות" ואז נסע אורלוף לפלשתינה. לדברי אחותו דבורה עבר את הגבול לשוויצריה ולאוסטריה ובסופו של המסע הגיע לנמל יפו בחודש תשרי תרס"ט (סוף שנת 1908).

"לאור הונוס"

יעקב פרלגולד, החרסוני, השתקן, הוא גיבורו של הסיפור "לאור הונוס" שנדפס לראשונה ב'הפועל הצעיר' בשנת תרע"א (חוב' 7-19). פרלגולד משרת בצבא הרוסי של הצאר, באחת הערים הנידחות "על מפתן סיביריה". הוא היהודי היחידי בכל הגונדה ואליה הגיע מרוסיה הקטנה (אוקראינה). בנימי נפשו הוא אולי יותר רוסי מאשר יהודי:

בקרן הרחוב נשאתי את עיני והנה פאנצ'נקו עומד לפני. סורפריזו נעים. פני החזחול הרעננים הזוהירו מצחוק אולטרה-ידידותי ואנחנו לחצנו בחביבה איש את יד רעהו. החל פטפוט בשפת רוסיה הקטנה. אגב אודה, שהשפה הזאת חביבה עלי מאד ושהמשורר שבצ'נקו נוגע בנימים יותר אינטימיות בלבי מאשר יל"ג שלנו ואינני יודע במי האשם: אולי גלגולו של גוי אנכי... (ע' 54 בספר 'לאור הונוס').

ולהלך (שם בעמוד 59) מתאר אריאלי את פגישתו של פרלגולד עם בעל איטליו יהודי:

ובתוכי תססה ההכרה המכאיבה, שאין ביני ובין היהודי הזה ולא כלום, שהוא רחוק ממני, זר לי, זר עד למאד... ושלעולם לא אוהבהו, אותו ואת מנהגיו, כמו שהנני אוהב את פאנצ'נקו. ואני קנאתי בפאנצ'נקו קנאה גדולה: הלז מצטער שמגלים אי אמן בכחות עמו, ואני... לי אין כלל עם. אני אינני מרגיש במציאותו.

בכל זאת נמצא מישהו שהזכיר לפרלגולד שהוא יהודי, היתה זאת רעית מפקד הגונדה בה שרת, הפולניה ברוניםלבה:

"אבל למען השם! – התחננה – אני הן נולדתי בפולין. וכלום אל יהודי אפשר לרחוש רגש של כבוד כל שהוא? ואתה כל כך אינך דומה להם..." (שם ע' 84). גם דבורה, אחותו של אורלוף, כותבת בזכרונותיה: "כשאני נזכרתי בילדותי אני

(*) מהעיר חרסון שבדרום רוסיה.

נזכרת בעיקר באנטישמיות. בבית הספר היו תמיד מעקמים את שמי כדי להדגיש את יהדותי. קראו לי ז'ידובסקה, או להיפך, טענו כי אינני דומה כלל לז'ידובסקה".

לעולם לא נדע בדיוק אלו חלקים מסיפוריו של אורלוף הם ממש קטעים ביוגרפיים ומה מידת השינוי האמנותי שעשה בהם לצורך העלילתי. אך האם הדבר הזה באמת חשוב לנו כל כך?

רעו הטוב של אריאלי, הסופר מנחם פוזנסקי כותב על 'לאור הונס' בספרו "דמויות מלוות":

בספור הרומן הזה נשב אביב. גם אם ניסרו בין כמה מקטעיו רוחות תזזות, בכל זאת היה בו אביב של סופר צעיר, המגלה את עצמו גילויים ראשונים והם אינם חיוורים כלל וכלל ואינם באנאלים כל עיקר, הוא מטייל ארוכות וקצרות, אם לא בארצות החיים, הרי לפחות בפנינות החיים ועין לו לראות ולב לרעוד וגם יד לתאר, וכולו התרשמות, התבוננות, תבונה ודמיון.

ובאחת מאגרותיו של פוזנסקי לאריאלי משנת 1930 הוא מספר:

שאלת אם עודני זוכר אותך. כל כך כפוי טובה אני בעיניך? כשראתי את 'לאור הונס' התמוגגתי. בחורף שעבר יחדתי שני ערבים, ערבי גשמים, וקראתי בקול — מתוך הנאה לא קטנה — את "כיצד נעשיתי לאנטישמי" והשמעות — אשתי וחיה ברזידה — ברנר. אני אתך לעתים קרובות, כי קרוב אתה לי במהותך.

ופוזנסקי מסכם:

נפש ל.א. אורלוף שמ'לאור הונס' — נפש עלם יהודי מרחבי אוקרינה, שספג אל תוכו הרבה רוסיות והיה עם זה יהודי שביהודי, סובל, שואל לנתיבות עולם, נאבק עם עצמו, מלא רטט לרוך אשה ורואה את החיים מסביב בחיך עין ובתוגת לב.

ריזלה.

דרכו של ל.א. אורלוף אל פלשתינה לא היתה סוגה בשושנים. זכרונות העבר הקרוב ובלהותיו לא הניחו לו והתוצאה: סיפורו 'ריזלה' המעלה בתודעתנו את השיר האידי החינני בשם זה¹. הסיפור מוגדר על-ידי מחברו כ"ספורו של חלוץ" ונדפס לראשונה ב'ספר השנה' של ארץ ישראל בשנת תרפ"ג. באותה השנה עשה כבר אריאלי את דרכו לאמריקה.

גם הפעם מספר אריאלי את הסיפור בגוף ראשון מפיו של אחד מהמשתתפים בשיחת רעים. צורה זו של כתיבה שכיחה למדי אצל אריאלי והיא נותנת לסיפור גוון

¹ ריזלה — מלים ולחן מאת מ. גבירטוג.

על יזי פיצובסקי: משורר פולני קורא "אפר המקלה" של השואה

שלום לינדנבוים

משמר כבוד האדם, לא לתת לשכוח, לא לרוצחים ולא לשותקים שמנגד.

בכל כתיבתו: על פולנים, יהודים, צוענים – מגמה אחת עוברת לכל אורכה – ביטוי מצפון האדם בתוך עולם של רצח. במלוא המודעות של קוצר ידה של המלח, הוא גם יודע שאסור לשתוק, אסור לתת לשכוח ולהשכיח.

במציאות הפוליטית של ארצו הוא נאלץ לא פעם לשלם מחיר יקר – להיות מוחרם, מושק באי הדפסה. אבל הוא אף פעם לא נרתע ומוכן לשלם כל מחיר כדי לשמור על צלם האדם.

כמה משירי יזי פיצובסקי יכלו מבחינת תכנם ורוחם להכתב בעברית, כי בהם ביטא את קורות עמנו בעת אבדן והשמדה והמאבק לתחייה. מעטים המשוררים שנושא זה כה הדברים ושהגיעו בשירתם לרמה הפיוטית של יזי פ.

פיצובסקי הוא משורר פולני, יליד 1924, לוחם המחתרת א.ק. – שרובה היתה אנטישמית. הוא השתתף במרד ורשה בשנת 1944, נפל בשבי הגרמנים ונשלח למחנות ריכוז. המשורר הלוחם נתנסה שם בסבל ואימה שאינם מרפים ממנו. אבל נסיונות מרים אלה לא רק שלא שברו את רוחו, כי-אם להפך חשלוהו לעמוד על

אותנטי ומאפשרת למחבר להביע את רעיונותיו וזכרונותיו האישיים בצורה חופשית ובגוונים עזים. שוב מופיע המוטיב של תיאור הפרעות שאינו מרפה ממנו ואפשר לראותו כמוטיב מרכזי, שמסביבו בונה אריאלי כמה מסיפוריו. הוא מספר על אבי החלוץ, על אמו ועל אחותו:

פני אחותו ופני ריזלה, כלן היו פרועות-שער חשופות שובל וחזה ופני להבים פניהן. שום עניינים פראיים, שום מיתות משונות לא הדהימוני כחלול תומתן של עלובות אלה, כי אכן טוהר האשה היא חמדה גנוזה ויקרה לעם, הוא סמל נשגב, ועם שקצרה ידו להגן על עלומי בנותיו, היא עם שפל ועם אשם ולא רק עם אומלל (בספר 'לאור הנוס' ע' 134).

בסיומו של הסיפור מביא אריאלי דברים ממכתבה של אם החלוץ הווליני המהווים את המחאה והזעקה שלו על 'שבר-בת-עמי', ביטוי מליצי שהיה שגור בפיו של אריאלי, שטבוע בכמה מסיפוריו.

* * *

עם עליתו של ל.א. אורלוף ארצה מסתימת תקופת אוקריינה שלו ומתחילה תקופת ארץ-ישראל.

פיצובסקי נודע גם כמטפח זכרון הסופר המודרניסטי הגדול, ברונו שולץ ומפעלו האמנותי. הוא אסף וערך ההתכתבות של שולץ וכתב שתי מונוגרפיות, אחת מוקדשת לרקעו היהודי של הסופר שנרצח.

"אקסודוס 1947" הוא אחד משיריו "היהודים", כשהיה צעיר לימים. הוא נכתב לרגל גירוש אנית המעפילים מחופי הארץ.

יזי פיצובסקי

אקסודוס 1947

(קטע)

...אמר שלום מרחוק
 לאדמה שנתלשה מעיניך
 במכות הקתות המנצחות
 אקסודוס תועה עלי ימים,
 אגיה המבקשת בית,
 היא שחלצם מן הלילות
 והוציאתם מבית העבדים;
 מוסרת גופות המתים
 להולפינים, ומבט אין-בית
 שלחיים — משלחת לשקפיות,
 השקפים שבים לקנים.
 מבט הרעבים — כבד מעל.
 והוא טופח. ישנה גאות.
 ומכה בגל עור
 בקלומות חוף השלמים
 שלערים השבעות.

תרגם ש.ל.

כך, למשל, בפרוץ מלחמת ששת הימים, כאשר כל שופרות מדינת פולין, כולל אלו של המימסד היהודי מטעם, תקפו את ישראל על "תוקפנותה", פירסם יזי פיצובסקי בבטאון הסופרים "טורצ'ושץ" שני שירי הודהות גלויה עם העם בציון. הראשון מתחיל: "מוראנוב גובר על שכבות המוות", והשני: "בסערה בעגנוניה חולפים להקי/מליונים/שלפני רבע מאה נתגלגלו/בעשן". הקורא הפולני של הירחון המכבוד ביותר, ידע היטב, כי במוראנוב החל קרב גיטו ורשה בין יחידות ז.ז.ו. (=אצ"ל — בגיטו היו שני ארגונים הי ז.ז.ו. וה-z.z.s. הרביוניסטי), והגרמנים שנכנסו לשם השמדה; כשם שידע שעגנוניה היא שם מדינתו של ש"י עגנון, שרק לפני זמן קצר לפני כן קיבל פרס נובל לספרות ועתה נאסרה הדפסת תרגומי סיפוריו באותו ירחון. באחת, הקורא הפולני גילה בקלות סמלי ישראל שבשירים הללו. הוא קיבל את עונשו מידי הממשלה הפולנית — שנים לא הודפס.

בשנת 1981 עלה בידו לאחר קשיים מרובים לבקר במדינת ישראל. אשתדק זכה בפרס על שם קצטיניק עבור ספרו "קריאה באפר מקלה", אבל נמנע ממנו לקבלו אישית בבית נשיא ישראל, והוא הוצג שמה על-ידי אשתו, ניצולת גיטו ורשה, שעד בגרותה לא ידעה על מוצאה היהודי.

התרגום העברי (ישנם גם תרגומים באנגלית, צרפתית, שבדית וגרמנית), שהופיע בהוצאת "גזית", במהדורה דר' לשונית מפוארת, מאוחר באיורי מארק שאגאל.

* הנמקת השופטים מפרי עטו של פרופ' אפרים שמואלי — ממנה לוקחה כותרת רשימה זו — הופיעה ב"הדאר" גליון כ"ה, א' איר, תשמ"ז.

אשמת הארנבים

גימס ת'רפ'ר

שמורה עוד בזכרונם של קטני-קטנינו משפחת הארנבים, שמאורתה בשכנות למושבת עדת הזאבים. והזאבים הצהירו בפני ארנב ועדה כי לא מצאה חן בעיניהם דרך חייהם של הארנבים; לדידם, לא הייתה דרך אחרת בחיים חוץ משלהם – של הזאבים.

ואירע פעם באישונו של לילה פי נהרגו כמה מזאבי-העדה ברעש גדול; והיה האשם בארנבים פי, פידוע לכל, בדפיקות-רגליהם האחוריות גורמים ארנבים לרעידות אדמה.

ובלילה-בלילה קרה עוד אסון לאחד הזאבים, ונהרג בידי חזיז-ברק סוטה; וכמובן גם זה באשמת הארנבים היה פי, כידוע לכל, רק בגלל פירסום-חסא נגרם ברק קטלני.

הזאבים התרו בארנבים פי יתרבתו אותם בעל-כורחם אם לא יילמדו דרך-ארוץ; והארנבים מצידם החליטו לרדת מארצם וממולדתם ולהתיישב באי שומם. אבל החיות האחרות (שדרו במרחק-מה מהמקום) ביישו את הארנבים באומרם: 'חייבים אתם לעמוד איתנים במקומכם: חיזקו ואמצו, כי אין זה עולמם של ערקנים. ואם יתקיפו אתכם הזאבים, בוא נבוא לעזרתכם... קרוב לוודאי'.

ובכן, המשיכו הארנבים בשכנותם עם הזאבים עד בוא היום בו גרם מבול מים לשיטפון איום, וטבעו בו המון זאבים. ולא היה כל ספק בדבר כי באשמת הארנבים היה האסון הנורא פי, פידוע לכל, אין פמכרסמי-גזר ארופי-האזונים פגורמי-המבול.

ולכן, לטובתם של הארנבים, התנפלו עליהם הזאבים, ולהגנתם המירבית סגרו עליהם במערה חשיכה.

* * *

כשלא נשמע דבר על משפחת הארנבים במשך שבועות מיספר, תבעו שאר-כל החיות לדעת מה אונה לה.

השיבו הזאבים פי אומנם היו הארנבים טרף לפיהם, אלא שמכיוון שנאכלו הייתה השאלה פנימית גרידא, ולא מן עניינו של ציבור החיות.

שאר-כל החיות עירערו, והועידו בזאבים פי ישנה אפשרות שתתאחדנה החיות פולן נגד הזאבים אם לא יובא לאור-היום טעם מספיק להשמדתם של הארנבים.

'בסדר', השיבו הזאבים; 'הארנבים ניסו לערוק... וכידוע לכם יפה יפה: אין זה עולמם של ערקנים'.

תרגום: סעדיה מקסימון

ביאליק ושירת ספרד העברית

יהודה רצהבי



ח.נ. ביאליק

מצא בתוכו גואל לתפארת רוח אבותיו הצועקת אליו מן הקברים" (הקדמה עמ' viii).

בצד יצירתו המקורית בשירה ובספרות נתן ביאליק הרבה מכוחו לשירת תור הזהב הספרדית. בעין בוחנת של משורר דגול עמד על גדולתה של השירה הזאת מזה ועל העזובה בחקירתה בימיו מזה. נאמנים עלינו דבריו בהקדמתו לכרך שירי החול של בן גבירול. "אם נוציא מן הכלל את מפעליהם היקרים של שד"ל ור' חיים בראדי הבודדים במועדם, עדיין ישתרע לפנינו שדה חקירה של השירה הספרדית, לכל מלוא העין, כבקעה שוממה מלאה עצמות יבשות וזרועה אבני חרבות ומכתות היכל כולה, עדות מעציבה לדלות רוחו ולשפלות ידיו של דור ימינו, דור מתגדר בחוכמתו ובלאומיותו, ולא

יותר מכל התמסר לגאולת שירתו של בן גבירול, גאון שירת ספרד. שירי בן גבירול, כקודש כחול, זכו למהדורה מתוקנת, מנוקדת ומפורשת מידו ומידי רבניצקי. התמסרותו של ביאליק לכינוס האגדה הפזורה בתלמוד ובמדרש, והנחלתה כספר עם להמון — שורשה בשנים שעשה ביאליק בנערותו בישיבה ובשקידתו על התורה והתלמוד. אך מה הביא אדם מסוגו, האמון על מחזורי אשכנז ועל פיוטיו, אל היכל השירה הספרדית? דומה שגדולתה בלבד היא שמשכה אליה ענק שירה כביאליק. הוא עמל בה שנים רבות בכשרון משוררים ובאהבת חוקרים. פרושים רבים לסתומות שירים וכן הצעות נוסח לטקסטים לקויים, מצויינים באינטואיציה של משורר ובלמדנות של תלמיד חכם.

התכלית, שהציב לעצמו בכינוס השירה הספרדית, היתה "לעקור את השירה הספרדית מרשות היחיד של המחקר המדעי ולהכניסה לרשות הרבים של ספרות הדור" (שם ע' ix). המלאכה הסֵבֶה לו הנאה עצומה. במכתב אישי, שכתב לידידו ניידץ בשנת 1927, הוא מספר על התעלות הנפש, שנפלה בחלקו בזכות השירה הספרדית. וזה לשונו: "פעמים שאני מקנא בעצמי על שזכיתי לחפור ממטמונים את כל אוצרות הזהב ההם. מרגיש אני בכל יום בשבתי על מלאכתי אחד מששים מעין

תחית המתים, ואולי היא תחית המתים ממש" (ספר ביאליק, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 70).

עיסוקו המרכזי בשירת בן גבירול נובע גם מהצדדים השווים שהיו בשני האישים: עוני ויתמות מכאן ושגב-שירה מכאן. שירת ספרד הפרתה את המשורר, וכמה וכמה ניצוצות ורסיסים ממנה נתזו ונבלעו ביצירתו, וכבר עמדו על כך במחקריהם, כותב טורים אלה ואחרים. הפעם אוסיף שנים שלושה גרגרים חדשים.

שיגור שלום באמצעות עוף השמים

השיר הראשון שעשה מוניטין לביאליק והוציא טיבו כמשורר הוא "אל הצפור", שנכתב בניסן תרנ"א (1891). תוכנו ידוע: המשורר המיוסר בגלותו, רואה בצפור, השבה מארצות החום אל חלונו, כנושאת לו שלום מאחיו "הרחוקים הקרובים", המאושרים בציון.

ר' משה בן עזרא, שביאליק ורבניצקי ההדירו את שיריו, בשנת תרפ"ה, גלה מעירו גרנאדה, שבעיניו היתה "ארץ נעמה מכל ארצות", ונדד כל ימיו בספרד הנוצרית. בשיריו הביע תכופות את געגועיו העזים לבני משפחתו ולידידיו, ואף סח להם על סבלותיו ותלאותיו בנכר. פעמים שהוא מבקש מרוח הערב לשאת ברכתו אליהם, ופעמים שהוא פורש שלומו עליהם באמצעות בעלי כנף שבשמים. בשיר "פתאום יצורי אוהבים עזבתי", הוא מבכה את מר גורלו, ומשביע את היונים בשמים לשאת שלומו לידידיו הרחוקים. בלשון המשורר:

יונים תעופינה קצב אל מערב/אתכם בחי האהבה השקעתי
לשאת שלומי אל-ידידים רחוק/אף בין צלעי אהלם תקעתי
וחטפרו להם הכי לבי עלי/נודם קששע הגדי שסעתי
(משה בן עזרא, שירי החול, מהדורת בראדי, עמ' קער, בתים מר"מו)

שמואל דוד לוצטו, שפירסם את השיר ב"אוצר נחמד" (ג' תר"ך, עמ' 44 ואילך) פירש בתים אלה כך: "הוא פורש שלום לאוהביו, והוא משביע בחי האהבה את היונים (המפורסמות באמונתן ובאהבתן הקיימת) המעופפות לארצות המערב, לשאת שלומו לידידיו הרחוקים ממנו, ועם כל זה הם קרובים ללבו כאלו אהלם תקוע בין צלעיו, ולהגיד להם עצם צערו על ריחוקם".

ביאליק עיצב רעיון זה בבית הקצר:

התשאי לי שלום מאחי בציון
מאחי הקרובים הרחוקים

(אל הצפור, מחרוזת ג.)

"הרחוקים הקרובים" העולה מפירושו של שד"ל הוא מטבע נפוץ בשירת-הידידות הספרדית, והוא אמור על אהובי-נפש שנתרחק בגזירת-שמים, והם קרובים ורחוקים כאחת: קרובים ללב ורחוקים מן העין.

שירו של משה בן עזרא לא נעלם מביאליק. הוא נתפרסם על ידי שד"ל כשלושים שנה לפני שביאליק כתב את "אל הצפור". הוא כלול באנתולוגיה של "שירת ישראל", שהתקין ביאליק לשירת ספרד (קראקא תרס"ו עמ' 30-32).

הסתלקות בת-השיר

אחד משיריו האישיים הנשגבים של בן גבירול הוא השיר "אזי בשעיף חלום" (שירי חול, מהדורת ביאליק-רבניצקי, עמ' 22-25). הוא פותח בתיאור דמות-לילית של אהוב הפוקד את המשורר בחלום. בין השניים מתפתח דו-שיח. האהוב מפזר שבחים לבן גבירול: שמים וארץ לא יכילו חכמתו. בדומה לשמש גם הוא מאציל מאורו על הבריות. שירת הראשונים היא כאין וכאפס לעומת שירתו. היא לזהטת כברק, שוטפת ועולה על גדותיה כזרמי מים אדירים. לאחר שבחי השיר מוכיח הידיד את בן גבירול, "שר צבא" השיר, על שנטש את מערכת השירה והניחה למשוררים כסילים, תועים וטועים. על כך משיב המשורר: כיצד יכול הוא לשיר, כאשר השירה ירדה מגדולתה ונמאסה, והיא משולה למלך שהורד מכסאו ולאדם שפשטו בגדי חמדות שעליו. הדור כולו רדוף אחרי תאוות העולם ואינו אוהב חכמה ובינה. כלום יאה למשורר כמוהו לבוא בחברת שפלים וסכלים, המשולים לבהמות יער, וליקפץ בהמה כמותם? כנגד המשוררים המתנשאים בשירים שחיברו, אומר בן גבירול שקול שירתם הוא כקול החיות והבהמות.

עבודת ביאליק ורבניצקי בשירת בן גבירול חלה בראשית המאה העשרים. המעיין בשירי ביאליק ובתאריכי כתיבתם ימצא שהשנים 1891-1906 הן השנים הפוריות והברוכות ביצירתו. כנגד זה, השנים שלאחריהן היו עניות ודלות מצד הכמותי. בשנות 1916-1923 מיעטה המוזה לפקוד אותו. ביאליק ראה בשיר בן גבירול מעין ביטוי למצבו שלו ותשובה לאלה שהוגיעוהו בשאלה "על שום מה הוא מתעסק בחקרי שירה ואגדה, ואינו מעניק לעם מברכת-השיר שחונן בו?"

ביחס בן גבירול למשוררי דורו, המשפיעים מיצירתם ומתנשאים במעלת שירתם, הוא רואה משהו מן האמת גם לגבי משוררי תקופתו, אם כי לא באותה התרברבות מופלגת. רמז לדבר טמון בדברי ההערכה, שקבע ביאליק בראש השיר "שהיא תשובת המשורר על דברי תוכחה, הערוכים אליו מאת אחד מידידיו על שתיקתו הממושכה של רשב"ג מדברי שיר, ועל ידי כך גורם שיתנשא מעליו משוררים אחרים קטני ערך ונעדרי כשרון" (שם, פירוש עמ' 27).

פרשנות מזוית-ראייה של משורר

שיר אחר שבפירושו גילם ביאליק מהרהורי לבו כמשורר הוא "גפן שתולה" (שם, עמ' 130-132). זהו שיר פירוד ותהילה ליריד-נפש של רשב"ג בשם יונה, שהגורל הרחיקו מעליו. פתיחת השיר ענינה אהבה לעלמה, נושא מקובל בשירי ידידות, שכן אהבת-ריע היא מעין אהבת רעיה. בן גבירול ממשיל את האהובה לגפן פוריה ולעגלה יפהפיה. גפן פוריה הוא דימוי נאה לאשתו של אדם (תהלים קכח, ג). "עגלה יפהפיה" הוא כינוייה של מצרים בפי הנביא ירמיה (מו, כ). ר' דוד קמחי, הפרשן הספרדי הפשוט, מסביר יפה את הדימוי. "ודימה מצרים לעגלה יפהפיה לרוב יופיה ודשנה. וכן כינה הכתוב הנשים היפות והדשנות פרות הבשן". העלמה, בראותה את המשורר "החיהמת", עקב יסורי הפירוד שהוא מתענה בהם, אוספת את שחוקה ומזילה דמעות על סבלו. יופייה המקסים פועל פעולתו על המשורר: כשהיא נושאת עיניה לשמים בלילה רואה המשורר לנגד עיניו "שמש וירח יחד ודומיה". השמש – אלו פניה המזהירים המאירים בצד הירח. הדומיה – זו דממת הלילה ודומית האהובה כשהיא מניעה ומטה את צוארה הנאה היא מטה לבבו לאהבתה. מן העלמה עובר המשורר אל היונה המקננת באילן והוגה נכאים. הקשר הוא מופלא, לפי שהרעיה היפה משולה ליונה. בעיני המשורר המיית היונה באה בגלל סבלו, ואז הוא מיתמם ושואל אותה: למה היא הומה למראה דמעותיו? מן היונה שבאילן קופץ המשורר במעבר-חד אל יונה ריעו (יונה בן ג'נאח?) שנדד, ואף הוא נוהה עליו כהמית היונה. כאן נעלמות העלמה והיונה, והמשורר מתרכז בתהלת הידיד יונה החכם והנבון, שגם הוא, כיפיפיה וכיונה, "תמים ואין בו מום".

השיר מעוצב כתבנית הקצידה הערבית, שפתיחתה וגופה הם שני נושאים שונים, אם כי בעלי זיקה מסוימת. היונה, שהמיתתה נוגה היא דמות קבועה בשירה הערבית, ביחוד בשירים של סבל ופירוד. המיית היונה, שהיא סמל לאהבה זכה, מצטיירת לסובל כאילו באה על פירוד בן זוגה, והרי גם המשורר מבכה את פרידת רעהו.

ביאליק שמבנה הקצידה היה זר לו, והשירה הערבית ומוטיביה לא נודעו לו, קבר אחרת: הרעיה והיונה אינם כפשוטם. הם כינויים לבת-שירתו. השמש והירח הם חושק וחשוקתו. תפישה הולמת ביותר למשורר. מפאת חשיבות העניין אצטט דברי ביאליק במלואם: "המשורר פונה אל בת שירתו, שמתגלה אליו פעם בדמות צביה או עגלה יפהפיה (עלמה יעלת חן) הרועה בין הגפנים, ופעם בדמות יונה הומיה על ראש אמיר, ואומר: כדמות גפן פוריה נראית לי שתולה על המים, האת היא חמדת נפשי המהלכת שם? הנה בראותה אותי, את דודה, האיש החי הדומה עתה למת מתוך צער הפרידה, תיאלם דומיה מהמון לב, תחדל משחוק וגם בכה לא תבכה, ורק טפת דמעה זכה רועדת על אוזן לחיה כרסים טל עלי שושנה, והיא מבטת בדממה אל מול שמי הלילה ותראני "שמש וירח יחד", כלומר, מרמזת שקשה צער

מפעל חייו של פרופ' ר' שאול ליברמן ז"ל

יצחק ד' גילת



שאול ליברמן

קשה מאד להעריך את מפעלו של פרופ' ר' שאול ליברמן, זכרונו לברכה, שהרי אין מקצוע במדעי היהדות, אשר פרופ' ליברמן לא הטביע עליו את חותמו, ואין לך נושא אשר פרופ' ליברמן לא תרם לו מתורתו ומחכמתו. אינם דומים המחקרים במדעי היהדות שיצאו לאור לפני תקופתו של ליברמן למחקרים המופיעים מאז החל לפרסם את חיבוריו ואת מאמריו. מי הוא איפוא האיש אשר יוכל להקיף ולהעריך את כל התחומים של מפעל מדעי עצום זה?

אשתדל איפוא לנגוע בנקודות בודדות בלבד

תרומתו המדעית של פרופ' ליברמן בולטת ושונה מתרומתם של חכמי ישראל שקדמו לו הן בהיקפה והן באפיקה. אין אף אחד בין חוקרי ישראל במדעי היהדות שחיבר מספר כה רב של מהדורות מדעיות עם פירושים מקיפים; ואין עוד אחד בין חוקרי ישראל, שחיבר מספר כה רב של ספרים ומאמרי מחקר, אשר כל אחד מהם

הפרידה של שתי נפשות אהובות, שמש וירח, חושק וחשוקתו, המחוברות יחד – "ודומיה", כלומר, אין בלשונה מלה מרוב עגמת נפש" (שם, פירוש, עמ' 107-108).

ואגב, יש ליתן את הדעת לסגנון המנופה של ביאליק המפרש, שאבק שירה דבק בו, ואין לו אח וריע בפרשנות שירת ספרד. המצוי אצל שירתו יגלה שני משפטים בפירוש שאובים ממנה: "ורק טפת דמעה זכה רועדת על אודם לחיה" אינו אלא נוסח אחר של בית בשיר "זאם ישאל המלאך": "ודמעה זכה ותמה אז על לחיי רעדה" (מחרוזת ב, בית 7). "האת היא חמדת נפשי" מזכיר את פתיחת וידוי האהבה של העלם "בהיר העינים" לפני העלמה "זכת הבשר": "האת היא יחידתי ונר חיי" (מגלת האש, פרק ו).

הנה הוראינו לדעת, ששירת ספרד שהיתה אחד ממפעלי חייו של ביאליק, הניחה רשמיה ביצירתו. כנגד זה בפרשנותה האציל עליה המשורר מרוחו ומאישיותו.

אוניברסיטה בריאלין.

הפך לנכסי-צאן-ברזל של המדע! כל אחד מחיבוריו של פרופ' ליברמן מעיד על גדולתו וגאונותו. שהרי אין לך דף בספריו שאין בו חידושים אחדים. החידושים של פרופ' ליברמן מיוסדים על בקיאות עצומה ברחבי הספרות התלמודית ועל צירופים אסוציאטיביים מבריקים מכל תחומי התרבות האנושית. לעתים כל חידוש, כל הערה, יכולים לשמש נושא למאמר שלם. היצירה שהשאיר לדורות הבאים עולה על היצירות של כל אחד מן החכמים שקדמוהו.

הדבר הנוסף, שבו בולטת יצירתו הגדולה של פרופ' ליברמן הוא האופי הפרשני שהוא העניק כמעט לכל מפעלו המדעי. רובי תורתו נכתבו כפירושים לתוספתא, לתלמוד הירושלמי למדרשי אגדה ולמדרשי הלכה. פירושו משלבים בתוכם שלושה יסודות: (1) למדנות מובהקת ("לומדות" בפי בני הישיבות), המתבססת על חדירה מעמיקה לתוך נוכו של הענין, תוך דיון יסודי בכל פרט ופרט. (2) מחקר פילולוגי-הסטורי, על פי המתודה המדעית המודרנית, המקובלת בחקר הספרות ההלניסטית-קלסית. (3) ראית הריאליה, המציאות הממשית-ההיסטורית, היינו הכרת הרקע התרבותי, החברתי והכלכלי של הסביבה הנכרית, הסביבה הפנימית, שבה נוצרה הספרות התלמודית.

אין אף אחד מבין כל חוקרי הספרות התלמודית, שניסה לחבר פירוש כזה על איזה שהוא ספר מן הספרות התלמודית. גם נסיונות חלקיים שנעשו פה ושם אינם משנים את העובדה, כי עד היום עסקו חכמי ישראל בעיקר בחקר בעיות נבחרות או נושאים מיוחדים מתוך הספרות התלמודית, ולא בפירוש רצוף של טקסט תלמודי על נושאו, בעיותיו וקשייו.

זה כתשע מאות שנה, מימיו של רש"י מפרש התלמוד והתנ"ך, לא קם בישראל מי שהוא שיפרש מחדש את התלמוד הבבלי. והרי שיטות המחקר שנתחדשו בדורות האחרונים, כתבי-היד של הבבלי שנתגלו לאחרונה, פרשנות התלמוד שנוצרה במשך 800 השנים האחרונות וההתפתחות הגדולה בחקר התרבות הפרסית והאירנית, אשר בה פעלו האמוראים, מחייבים פירוש חדש של הבבלי.

עוד יותר חמור המצב בקשר לירושלמי הן מבחינת הטקסט והן מבחינת הפירוש, שהרי אין לנו פירושים של הראשונים לירושלמי, והטקסט משובש "עד להשתוממות". בספרו "על הירושלמי"² העמיד אותנו פרופ' ליברמן על הבעיות הקשורות בירושלמי בתחום הפילולוגי-ההסטורי. הוא הראה לנו, כי הכרת הלשון המיוחדת של הירושלמי והשוואתה לשפות הקלסיות חשובה מאוד כדי לברר את הנוסח ואת הגירסה הנכונה בירושלמי. כן הבהיר לנו, כי בלי הכרת הריאליה של ארץ-ישראל בתקופה העתיקה אי אפשר לעמוד על פירוש הירושלמי לאשורו. ולא זו בלבד, אלא הוא הראה לנו את הדרך, בה יש ללכת כדי לפענח את צפונות הירושלמי, בספרו "הירושלמי כפשוטו" על מסכתות שבת, עירובין ופסחים³. כן לימד אותנו בשורת מאמרים שפירסם תחת השם "תקוני ירושלמי" כיצד התהוו השיבושים, מה

סֶבֶתָם וכיצד יש לתקנם⁴. פרופ' ליברמן שאף להוציא מהדורה חדשה, מהדורה מדעית, של הירושלמי עם שני פירושים: פירוש קצר ללומד הרגיל, ופירוש רחב, מקיף, ללומדים בעלי מקצוע. אולם משום מה הפסיק את הוצאת חיבוריו על הירושלמי. במקום זה פנה לתוספתא והקדיש את חייו להוצאה מדעית של התוספתא ולפירושו המונומנטלי "תוספתא כפשוטה"⁵. הירושלמי, מלבד המסכתות שפירשן פרופ' ליברמן, נשאר איפוא סתום כפי שהיה, ועדיין מחכה לגואלו, שיאיר עינינו להבנתו המלאה.

פרופ' ליברמן, כאמור, בחר להיות פרשן, ושיקע את גאונותו ואת חידושו ביצירתו הפרשנית. ליברמן ראה את יעודו בהצמדות מוחלטת לטקסט, בבירור כל פרט ופרט, כדי להגיע לפירוש המקורי, לפירוש האמיתי, של הטקסטים הקלסיים שלנו.

פרופ' גרשום שלום רשם בראש אחד מחיבוריו את המוטו שלקח מדברי גיטה: *Gott wohnt in Detail* – אלקים שוכן בתוך הפרטים. גם פרופ' ליברמן במחקריו מתמסר לדיונים על פרטים ופרטי פרטים של המקורות הקלסיים. אפילו מאמריו העוסקים בנושאים כלליים אינם אלא ליקוטי באורים לטקסטים קשים. פעמים רבות אתה מצפה לסקירה כוללת, אולם לפניך רק פירושים למקורות, אלא שתוך כדי עיון וקריאה במאמרו מצטרפים הפרטים לתמונה שלמה מאירת עיניים, ואתה מרגיש שהנך יוצא ברכוש רב.

* * *

פרופ' ליברמן הפקיע את הספרות התלמודית מתוך ר' אמות של בית המדרש והאיר אותה על רקע המגע היום-יומי על החברה היס-תיכונית. הוא הראה כיצד משתקפים החיים, המנהגים והנימוסים של החברה הנכרית, החברה הפגנית, בתוך המקורות שלנו. הוא הוכיח, כי מאמרים רבים שבתלמודים אינם מובנים כל צרכם, אלא מתוך מסגרת החיים הכללית של החברה הנכרית בארץ-ישראל ובסביבותיה. דבר זה מעיד על החיים המשותפים ועל הזיקה ההדדית שהיתה קימת בין היהדות התלמודית לבין חֶבֶר העמים שבסביבתה.

ספריו של פרופ' ליברמן שופעים אסוציאציות מפתיעות ופירושים מקוריים למאמרים שונים בספרות התלמודית והמדרשית. ביאורים אלה מבוססים על מציאות החיים של העולם הקלסי ועל המסורת התרבותית שלה. וכבר הביע לפני כ-40 שנה הנרי גריגואר, אחד מגדולי חוקרי יון ובזנטיון, את השתוממותו מבקיאותו המופלאה של פרופ' ליברמן בספרות הקלסית על כל שכבותיה ומקצועותיה⁶. גריגואר מציין את שליטתו המדהימה במקורות של העולם ההלניסטי והרומי. הוא מעלה על נס את שימושו הרב לא רק בכתבי הסופרים היוניים והרומיים ובספרות המרטירולוגית הכללית והנוצרית, אלא גם בכתובות, בפירוסיים ובממצאים

ארכיאולוגיים, ואף ביונית החדשה. כל הידע העצום הזה בתחום הספרות החיצונית, כל העיסוק הזה במקצועות מדע אחרים אינם מטרה לעצמם. פרופ' ליברמן נזקק לתחומים חיצוניים אלה רק כאמצעי לביאור פרשות סתומות בתלמודים ובמדרשים, להבנה מעמיקה בדברי הלכה ואגדה ולהפצת אור על חיי היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.

ר' ברוך שיק משקלוב תלמידו של הגאון מוילנא כותב בהקדמתו לתרגום ספרו על אוקלידס, כי שמע מפי הגאון מוילנא "כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות בשאר החכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמות התורה"⁷. פרופ' ליברמן המשיך את דרכו של הגאון מוילנא, אכן עשר ידות היו לו בחכמות ובמדעים. הוא היה בן-בית בתחומי התרבות הרוחנית: בלשונות הקלסיות ובלשונות השמיות, במנהגי דתות המזרח ובספרות ההלניסטית והרומית (אגב, היתה לו "חולשה" גם לספרות יפה, והיה יכול לצטט בעל פה קטעי שירה רבים ברוסית ובגרמנית). ידיו היו רבות גם בתחומי התרבות הריאלית כגון: מדעי הטבע, ארכיאולוגיה, בוטניקה וזואולוגיה. אך ליברמן נזקק לכל אלה רק כלרקחות וטבחות, רק כדי להגיע להבנה שלימה של חכמת התורה.

* * *

באחד מביקוריו באוניברסיטת ברייטן נתבקש פרופ' ליברמן לתת מספר הרצאות למרצים של הפקולטה למדעי היהדות. הוא הסכים, אלא שהוסיף, שהוא מעדיף להרצות לפני המרצים של המחלקה לתלמוד על המתודיקה של הוראת התלמוד באוניברסיטות. הוא רוצה, כך אמר, להראות כיצד יש ללמד טקסט תלמודי במוסד להשכלה גבוהה. מובן מאליו שהסכמו.

והנה בהרצאה הראשונה, אחרי דברי הקדמה קצרים, פתח פרופ' ליברמן בהדגמת פירוש למשנה ולברייתא. בבבא בתרא פ"ב מ"א נאמר: מרחיקים את הריחיים [מכותל חברו] שלשה [טפחים] מן השֶׁבֶב [האבן התחתונה של הריחיים] שהן ארבעה [טפחים] מן הֶרְקֵב [האבן העליונה של הריחיים], "לפי שנדנדו הריחיים מערער את הכותל". ובתוספתא שם פ"א ה"ג: "מרחיקין את הריחיים של יד שלשה מן השכב שהן ארבעה מן הרכב. של חמור, שלושה מן האיציטרובל, שהן ארבעה מן הקלת".

הראשונים התלבטו בפירושה של הברייתא, ובפרט בפירוש המונח ריחיים של חמור. פרופ' ליברמן הראה, כי פירושו של רש"י קשה, ואיננו תואם את המציאות המעשית כדי להעמידנו על פשוטה של הברייתא. תיאר תחילה את הריחיים השונים שנתגלו בארץ ובמצרים במקומות שונים. הוא הבחין בין סוגי הריחיים: בין ריחיים של יד לריחיים של חמור, בין ריחיים של אדם לריחיים של מים, בין הריחיים הפרימיטיביים לריחיים מפותחים יותר. הוא הדגים את הריחיים המתוארים בספרי

ארכיטקטורה עתיקים, את הריחיים המופיעים בציורים על גבי ארונות ובממצאים הארכיאולוגיים שבחפירות פומפיי. ותוך כדי כך פירש מקורות הלכתיים ומדרשים שונים, אשר בהם נזכרים ריחיים, ופירשם בעזרת הריאליה של התקופות העתיקות לשכבותיהן (אגב, תוכנו של השיעור הופיע לאחר מכן כמאמר בשם "ריחיים והמכודנין להן" בספר היובל של **תְּרַבִּיץ**, כרך נ. תשמ"ג).

זוכרני, כי המקשיבים להרצאות עמדו משתאים. מה עצום הַדָּע במרחבי הספרות התלמודית והתרבות הכללית, שפרופ' ליברמן נזקק לו כדי לעמוד על פירושו של ביטוי עמום במשנתנו, ומה רב האור אשר הפיץ בשיעור אחד על מאמרי חז"ל רבים ומגוונים בהלכה ובאגדה. הַמְסָר שרצה למסור היה, כי בלי הכרת הריאליה של תקופת התלמוד ישארו לפנינו סתומים חלק ממקורות ההלכה, ושכל העיסוק בפילולוגיה, בריאליה ובתרבות הקלסית אינם אלא אמצעים למטרה העליונה: פירוש תורת התנאים והאמוראים.

* * *

תלמידים רבים העמיד פרופ' ליברמן בחייו ובמותו. אין לך תלמיד חכם שלא למד תורה מפיו או מפי כתביו. ואין לך חוקר שזקק לספרות חז"ל שלא השתמש בחיבוריו והתבסס עליהם.

יחיד בדורו

אולם אף על פי שהעמיד תלמידים הרבה הלומדים את תורתו, לא העמיד תלמידים ההולכים בדרכו. כי פרופ' ליברמן לא יסר אסכולה חדשה. הוא נשאר פינאמן. יחיד בדורו ויחיד בדורות רבים. אי אפשר להינדמות לו. כדי ללכת בדרכו של ליברמן צריך אדם שיהיו פתוחים לפניו כל אוצרות התורה והחכמה, כשם שהיו פתוחים לפניו, וכדי להינדמות לו, צריך אדם שיהיה גאון מופלא, היודע למוג את היסוד הלמדני, את מסורת-הלימוד הקלסית המפוארת של הדורות הקודמים עם היסוד המדעי לפי המסורת הפילולוגית-ההיסטורית החדשה במובן הרחב והמקיף ביותר. במילים אחרות: כדי ללכת בדרכו של פרופ' ליברמן צריך אדם להיות פרופ' ליברמן. והרי הוא לא הניח אחריו לא כמותו ולא בדומה לו.

פרופ' ליברמן דחה בדרך כלל הסקת מסקנות בנושאים כלליים הנוגעים לחקר הספרות התלמודית עד לסיום הפרשנות שלו. כך, למשל, בהקדמתו ל"ירושלמי כפשוטו" הוא כותב, שמתעתד הוא לכתוב מאמר מיוחד על הבעיות המתעוררות בפני העוסקים בירושלמי, ובו ידון, בין היתר, במיבנה הירושלמי ובעריכתו, בהלכה שבירושלמי ויחסה לבבלי, במצב הכללי בארץ-ישראל, במסדותיה ובישיבותיה ועוד. ובהקדמתו ל"תוספתא כפשוטה" הוא רומז, שעם סיום פירושו יכתוב מבוא

כללי לתוספתא. לדאבוננו, הוא נפטר באמצע עבודתו, ולא הספיק להכין את המבואות הללו. אולם כל המצוי אצל כתביו של פרופ' ליברמן יודע, כי במקומות רבים בחיבוריו מפורזים הערות, הצעות ופתרונות לשאלות הנוגעות לחקר תורתם של התנאים והאמוראים. דומני, שמחובתנו לדאוג שחוקרים שונים, כל אחד בתחומו, ישתדלו לדלות את המרגליות הללו החבויות בחיבוריו, כדי להציג לפנינו את הגישה המיוחדת ואת התרומה הגדולה של פרופ' ליברמן בתחומים השונים של מדעי היהדות.

אילו זכינו ופרופ' ליברמן היו משלים את פירושו "התוספתא כפשוטה"; אילו זכינו ונתן לנו את הספר "הירושלמי כפשוטו" על כל התלמוד ירושלמי — היו פני מדעי היהדות שונים בהרבה. עתה משלא זכינו, ושערי התורה נשארו בחלקם נעולים בפנינו, עלינו להפוך ולהפוך בתורתו כדי לגלות את האור הגנוז בהם, את אבני היסוד, אשר עליהן נוכל לבנות את הקומות הנוספות של מדעי היהדות.

* * *

זכות גדולת עמדה לנו שזכינו לראות את פרופ' ליברמן מתהלך בתוכנו, ומשפיע שפע של תורה וחכמה לכל עבר, לקרובים ולרחוקים, בכתב ובעל פה. הבה נלך באורחותיו, כל אחד לפי כוחו, ונשוה לנגד עינינו את חתירתו המתמדת להגיע לאמיתה של תורה, לתורה כפשוטה.

1. רשימות ביבליוגרפיות של כתבי פרופ' ר"ש ליברמן, שחברו על ידי מר טוביה פרשל, נתפרסמו בהדאר שנת הארבעים ושתיים, גליון כג, י"א ניסן, תשכ"ג ובהדאר שנת החמשים ושש, גליון ט"ו, כ"ג שבט, תשל"ז.
2. על הירושלמי, א. לתקון נוסח הירושלמי. ב. נוסחאות כת"י רומא למסכת סוטה פתיחות, הערות והשוואות. הוצאת "דרום", ירושלים תרפ"ט.
3. הירושלמי כפשוטו. פירוש המיוסד על כתבי היד של הירושלמי וספרי רבותינו הראשונים ומדרשים בכתבי יד הדפוסים עתיקים, חלק א', הוצאת "דרום", ירושלים תרצ"ה.
4. תיקוני ירושלמי, "תרביץ", שנה ב', ספר א', תרצ"א, עמ' 106 ואילך. שם, ספר ב', עמ' 235 ואילך. שם, ספר ג', תרצ"א, עמ' 380. שם, שנה ג', תרצ"ב, עמ' 205 ואילך, עמ' 337 ואילך, ועמ' 452 ואילך. שם, שנה ד', תרצ"ג, עמ' 293, ועמ' 377 ואילך, שם, שנה ה', תרצ"ד, עמ' 97 ואילך.
5. יצא לאור תוספתא, עפ"י כת"י וינא ושניי נוסחאות מכתב יד ערפורט, כתב יד לונדון, קטעים מן הגניזה ודפוס ויניציאה רפ"א. בצרוף מסורת התוספתא ופרוש קצר, לסדרי זרעים, מועד ונשים, ניריארק, תשט"ז — תשל"ג. ותוספתא כפשוטה באור ארוך לתוספתא, סדרי זרעים, מועד ונשים, חלק א' — חלק ח', ניריארק, תשט"ז — תשל"ג. תוספתא ותוספתא כפשוטה, סדר נויקן, נמצאים בדפוס.
6. ראה Henri Gregoire & Byzantion, Vol. xvii (1944-45), pp. 384-388.
7. אוקלידוס על חכמת החשבון והמדודה, מתורגם על ידי הר"ר ברוך בר' יעקב משקלוב, האג תק"מ. השוה גם דברי ר' ישראל משקלוב בהקדמתו ל"פאת השולחן" בשם הגר"א: "כל החכמות נצרכים לתורתנו הקדושה וכלולים בה".

בה"ד 4 כמומנט מוסיקאלי

אברהם הגורני-גרין

המאבק בין הכניעה לחידלון לבין רצון החיים טובר כחוט השני לאורכה של יצירה זו המבקשת להציג את המצב הישראלי של אמצע שנות ה-50, כפי שהשתקף בעיני מחלקת טירונים, שכושר בריאותם לקוי, בבסיס ההדרכה המרכזי באותה תקופה – בסרפנד היא צריפין.

מצב המחלה הוא מצבה הבריאותי המקובץ של המחלקה. כ"ף למ"דים. בעלי כושר לקוי. איש-איש ו"סעיפו" הבריאותו למן איוושת הלב (שמו האנגלי של הספר) ועד ל"סעיף עצבים", מחולי נפילה לנפילות של הזיות וטירוף.

מצבם הבריאותי של ה"גיבורים" הינו נקודת-מוצא רבת חשיבות לפיתוח דגם של גיבור ישראלי יעקב־שבתאי אם ניתן לומר כן. לא הצפך הבריא, היפה, האמיץ ורבי-התושיה. לא האנטי-גיבור הנלעג. אדרבא, האדם החלש בגופו, שכשרונותיו האינטלקטואליים והאמנותיים הגלומים בו עתידים לסייע בידו לממש את אישיותו החד־פעמית ולהביא ברכה אף לזולתו ולחברה כולה.

עם עבר היקר בעיקר לאדם עצמו ולחוג הקרובים אליו ביותר, ועם עתיד עלום, שאיננו יכול לסייע לאדם להתגבר על תלאות-ההווה – חשופים 40 הטירונים בפני מפקדיהם ובפני חבריהם כאחד. מנסים, לשווא, לשמר ככל יכולתם את המעט שנותר מפרטיותם, עצמיותם, תכניותיהם ולעתים אף כבודם. יש להניח שכחודש ימים ולא יותר הם עושים במחיצה אחת. חודש, שלגבי רבים מהם עתיד הוא להיות לאפיזודה חולפת ברבות הימים. לגבי אחדים הרה-גורל. פגיזה ללא תקנה במערכות חיוניות פגועות בלאו הכי. ובשני מקרים: אף מוות ממש. אם משום שהגוף לא עמד במאמץ אם משום שהנפש נשברה.

צעירים הם. אך אין ולא כלום מפולחן העלומים בהוויתם. איש מהם איננו יכול לשמש כדגם של נמרוד. לא דור כובשי-כנען-בסערה. גם לא מיקי, כוכב הכדורגל, שאיבד עניין במשחק והתקשה לפתח קשר אמיתי עם נערה. גם לא אלון הקיבוצאי. ההתחזות לסגן בצנחנים היא אחד הגלגולים החולניים העוברים עליו קודם שהוא שולח כדור בחזהו. ולו, דווקא, נערה אוהבת ונאמנה בקיבוצו. גם לא אבנר, השחום, הגבוה, בעל ההיגוי התנ"כי. הנחשב ליפה ולכובש-לב-נשים. רדום הוא בין

* יהושע קנז, התגנבות יחידים, עם עובד, תל-אביב, 1986 597 עמ'.

התעוררות נמקרת לחברתה. מתמיד אך בשינה. כאלה הם פני האני הקולקטיבי, המייצגים את דור הבנים בראשיתה של המדינה. זו, שטרם מלאו לה עשר וכבר זיקנה קפצה על צעירה העייפים ממאבק בטרם יצאו אל החיים לעמוד איש-איש ברשות עצמו. מפקדיהם מבקשים לעשותם קשוחים. "גברים" בלשונם.

מדריכיהם מבקשים להקנות להם הרגלים בסיסיים של משמעת וסדר ואחריות. בדרך האילוף המקובלת באותם ימים. בתוספת פניות ליסוד החושב. לא מתוך התכוונות יתרה. כמצוות אנשים מלומדה. אך ביסודו של דבר הכוונה העיקרית היא לשבור את האזרח שבהם, לטשטש את יחודם ולהפכם, לזמן מה, לאני קיבוצי. חיילי. רצונך: "ראש קטן" כדי ציות לפקודות ולמילוי ההוראות. רצונך: גילום קיצוני של הוויית האזרח הקטן מול המכונה השלטונית-הביורוקרטית. אחד מגלגוליה של הממלכתיות שבה התלבשה המדינה לאחר שפשטה לבוש חברה אינטימית, מגובשת, מול כוחות עוינים. היישוב הקטן שלפני גלי העלייה הגדולים.

הכל גלוי לפני עינו הפקוחה של האח הגדול. אתה מנסה לשמר מעט מהווייתך, לשתף-ברגע-של-התגלות את הזולת כאות-שלי-אמון ועד מהרה הופך לך הווידי לרועץ. בסיס ללעג. מקור לחשדות. לרדיפות. לעתים, להתעללות אכזרית. בורג קטן אתה במכונה הגדולה. במצבים מסוימים (למשל, 457-458) עולה אסוציאציה של אנשים המובלים בקרונות חתומים, קרונות-בקר, ליעד בלתי ידוע בשעה שמדובר בסך הכל בנסיעה לסידרה של אימונים.

המפקדים, חרף גילויי אנושיות, הם איום מתמיד. בלתי צפוי. חשודים בכוונות זדון. נכונים להפגיע. לגלות נקודת-תורפה. אפילו יופיה של עפרה המד'סית הוא בחינת מלכודת. מחלקה של טירונים בצבא של מדינה, שזה לא כבר התאושה ממלחמה הירואית ובפתח-סידרה של מלחמות חוזרות ונישנות. והצבא הוא כור היתוך. ודברי החזון של בן-גוריון מרחפים כאותם פסוקים ששוננו בעל-פה. מתקשרים-ואינם-מתקשרים למצב המייד.

והפיתוי: לישון, למות, להעלם גדול. ובו, למעשה, נפתח התיאור הראשון. והשאלה היחזקאלית: "בן-אדם התחיינה העצמות האלה..." — בה מסתיימים דברי הספר. בין הכניעה לעייפות והנסיגה על העילפון לבין חזון תחיית העצמות היבשות פרוש מרחב האפשרויות של העם, של המדינה, של החברה ולא רק של היחידים. הנערים משחקים לפנינו את הלהיות או לחדול היהודי-הישראלי בדורנו. הטירונות שלהם היא גם מצבנו שלנו, כמדינה, על במת ההיסטוריה היהודית, העולמית. וכל-כך גדולה האימה מכובד האחריות. והשגעון אורב. והדמיון מתעתע. ושוב אינך בוטח בעצמך כי אתה הינך. כי זהותך אכן זהה. והצורך, רב וחיוני, לחרוג ממעגל האור המסמא למחוזו העירפול, עד כדי להעלות רוחות רפאים מן השאול. עד כדי הידבקות נואשת בשינה. עד כדי רצון לחזור להווייה העוברית שקודם הלידה.

ההתעוררות הקולקטיבית של הטירונים לאחר התרגיל – בה נפתח הספר – רחוקה מאוד מחזון התחייה של העצמות היבשות. הפער בין עילת העילפון וההתעוררות לבין האנרגיה הפיזית המשוקעת בתיאור הוא תוספת הערך שמבקש המחבר להעניק למתרחש במישור הגלוי. הסיפורי. כך מאזת המחבר לקורא: אַל תראני שאני מייחס חשיבות כה מרובה, מופרות, לְכַל־הרגשה־חולפת, לנדנד־של־מצב־רוח של גיבור מגיבוני. אין זה אלא משל. אמנם יודע אני, כי הקורא מבקש סיפור־מעשה. עלילה מרתקת. הפתעות. חידושים. את אלה אֶסְפֵּק לו, וביד רחבה. כאשר אתאר, למשל, ייָרְדָם. מפקדיו יארבו לו ויחטפו מידו את רובהו. הוא יעמוד למשפט וישלח לכלא. האני המספר ישא בתוכו רגש אַשְׁמָה על שלא הזהיר אותו. אבנר לא יטור לו טינה על כך. אדרבא, הוא יוסיף ויכביד על המֶסְפֵּר לעשותו עַד אילם למיני התרחשויות שהשתיקה יפה להן. המתח ילך ויגבר. היתגלה הדבר אם לא וכיצד. מתח בלשי יזין את ציפיית הקורא. אך העיקר הוא המומנט המוסיקאלי שבעניין, אם ניתן לשאול את הצירוף משמו של אחד מסיפוריו הקודמים של יהושע קנז. משמו של קובץ סיפורי התבגרות, מן המעניינים בז'אנר זה, שנכתבו אצלנו בשנים האחרונות.

המספר נועד להיות עַד. לחיות את החיים המשותפים כדי לתַעֵד אותם אך לא להיות מעורב מְנִי בהם. לא להיות מעורב כדי יכולת הזדהות, או איבה כלפי איש. קול פנימי לוחש לו, שעליו "לחיות על הגבול" (12). רק במצב זה, מצב האמן, יכול הוא למלא את יעדו.

התכנסותו פנימה של האני האמן, כדי לצמצם את פגיעותו, את מעורבותו, על מנת לשמור על המרחק הדרוש לו לשם תיעוד נאמן של המציאות היא מחיר כבד למדי שעליו לשלם. כדי לשמר את היכולת, שלא "לראות את פשוטם של הדברים" (13) אלא את משמעותם הסמויה. במצבים הקונקרטיים יכול הדבר לבוא לידי ביטוי בתחושה, ש"עיניים סוקרות אותנו ממקום נסתר". אך אין אלה רק עיני מדריכיהם. ישנה עין־של־מעלה. והנערים המקובצים בצוותא בשעת הצהריים אינם אלא גלגול של שבת קדמון, שהוגלה ממקומו, זהותו הקודמת טושטשה והוטל עליו לעמוד במסות גורליות. האמן איננו יכול לראות בצורה אחרת את הדברים. חייבת להיות משמעות נסתרת. חוקיות כלשהי למציאות המתעתעת. אחרת: לשם מה כל זה.

רק לאחר שהמחבר משתף את הקורא בצופן הוא יכול להרשות לעצמו להמשיך בתיאור פשוטם של דברים. מכאן ואילך שום דבר לא יהיה פשוט. כלל וכלל לא. כך יש להבין את תשומת־הלב היתרה המוקדשת לתיאורים המפורטים. למומנט המוסיקאלי שבהם. אין זו, כמובן, רק הגיטרה של יוסי רסלר הירושלמי. בעל הפנים הארוכים והסגופים. האומר כולו, למראית עין, חולשה. גופנית, מכל מקום. האמן החולה. זה אשר הגיטרה שלו תרַמֵס ותושחת ללא תקנה ע"י אבנר. שאיננו יכול לחדור לתוך עולם קסום זה. לרוח המוסיקה, שלא נועד לה. כשלוך, שבא לידי גילום

ברחייה שנדחה ע"י זיוה הנערה היפה משכונת רחביה. אמנם, יש לו מנגנון של התגוננות. הוא מזרחי. הוא שחור. לכן, מראש, מזוללים ביכולתו. ספקנים לגבי הישגיו. אבל מעט הערתיות בספר הזה הוא חלק מן המסגרת. ההווי של התקופה.

* * *

"בקצה שורת היושבים התקבצה חבורה של מרוקאים ועיראקים, בראשם היה פרץ-סעיף-עצבים". (17). החדירה לעולמם היא שטחית למדי. פרץ העצבני מתעלל ברחמים בן-חמו. וזה האחרון, בהתקפת טירוף, יצית את צריף מגורי משפחתו. ניסו, אי-פעם, "לגייר" אותו בקיבוץ. לעשותו ישראלי. אבל הרצון ליעשות למעין צבר הוא גם האידאל של "אפס-אפס" הרומאני. "יש לי ילד סֶבְרָה" (596) הוא מכריז, לקראת סיום הספר, לאחר שאשתו ילדה בן. "הוא יהיה כמו הילדים שגודלים פה מהתחלה. והוא ידבר עברית כמו שהם. הוא לא ידע שום שפה מחוץ-לארץ, רק עברית". גם שם של צבר, כמובן, יינתן לו. אלה היו, כזכור, שנות החמישים. בעיני בן-גוריון העלתה המדינה "אבק-אדם" לארץ כדי לעשותו לעם. לא מתוך זלזול חשב כך. לא מתוך אפלייה של עדה זו אחרת. "אפס-אפס" הרומאני חש עצמו, באמת, כאֶפֶס. אבל בְּנו יהיה אחר. ישראלי. בעל שם צברי. אולי תנ"כי. הזרות שחשים ילידי הארץ, בני רחביה ובית הכרם כלפי המזרחיים איננה לכן, שונה מהזרות שהם חשים כלפי חברים מילר, דובר הגרמנית או כלפי נחום, הבחור הדתי.

הגבול האמיתי איננו בין הוותיקים לבין העולים החדשים אלא בין החיים בעולם הריאלי לבין השואפים לדמדומים שעל קו הגבול. מיקי, בהתעוררו מעלפונו, אומר: "לא רואים שום תמונות, ההכרה אובדת והכל נפסק" (22). ואילו האני המספר: "...וידעתי כי לא אמצא דבר שיתן טעם לחיי יותר מן הנסיון הכושל והמתחדש תמיד להתאמץ ולזכור את התמונות החמקניות ההן, ללכוד אותן ואולי אף להשיבן, ולו לרגע, לחיים" (22-23). בין מיקי לבין האני המספר עובר קו גבול מהותי יותר מאשר בין יוצאי עדות שונות. הוא מוצא יסוד משותף לו ולאלון בן הקיבוץ. מאוחר יותר יתברר, אכן, שאלון היה אמן. על ציורי העירום שצייר את חברתו משוך היה חן-של-פיוט. רוח המוסיקה. היה עליו להסתיר את נטייתו מעיני החברים בקיבוץ. לתמהוני נחשב בעיניהם בלאו הכי. באחת מהזיותיו הוא רואה קומנדקר מאובק, קרבי, מגיח אי-משם, ונוטל אותו עמו למרחקים. כמו את מאיר הרציון האגדי. להצטרף אל יחידת לוחמים נבחרת. משה דיין הוא הרמט"כל ואריק שרון האגדי, המיתולוגי, מקבץ לוחמים נבחרים ליחידתו. מה הרחקנו משנות החמישים. מה הרחקנו מימי החזון והמלאות של "בפעם הראשונה אחרי אלפיים שנה". ההתפעלות מצבא עברי. ממשלה ריבונית. כנסת מחוקקת. קיבוץ גלויות.

הטירוניים של שנות החמישים, אורחיה הצעירים של המדינה אינם רואים אלא את אפרוריות היום-יום. החיים אינם חג מתמשך. האדם-האמן איננו יכול להשלים

עם ההמוניות, הסטנדרדיות. ואותו צבר, בן הארץ, שמשמש דגם-חיקוי לעולים החדשים כבר מתחיל לאבד מבטחונו העצמי. ישנם בספר נסיונות להביע מחאה. מפני אובדן האותנטיות. מפני השפעות האנשים החדשים שבאו לארץ. הרצון לשמר את ארץ ישראל היפה. של ימי הילדות. אך מסתמן והולך גרעינו של המשבר. לא זאת המציאות עליה חלמנו. הויכוחים הטורדניים על אופי המדינה ועל חובות האזרח המתנהלים בין מיקי לבין אלון היו לזרא לחבריהם.

* * *

בין ההרמוניה הנכספת, רוח המוסיקה, אידיאל היופי והשלמות, לבין המציאות-ירב המרחק. השקיעה בתמונות המעורפלות, הרמדומיות היא רק אחד האמצעים להמחשתו. דרך אחרת היא השימוש בתמונות וברמזי לשון ספרותיים. תיאורה של המד"סית (30-32) כהתגלמות המדונה עלִי אדמות. אלילה. חיה פראית. תערובת של רוך נשיי ותקיפות הוא אחד השימושים הללו. "שוקיה היו שריריות במקצת, אך לא יותר מכפי התואם החמור שאיזה כלל מוסיקלי מופלא קבע לכל המידות והקווים והצורות של גופה" (31). אין צריך לומר, למשל, שהמשרוקית "היתה תלויה בין שדיה כעדי נדיר ומסתורי". (שם). הילה של זוהר ואור קורנת מרגליה ומזרועותיה. לרגע נדמה שהתגלות העלמה לבחורים באי הבודד היא, לקוחה מ"מגילת האש" של ביאליק. במשנהו נראים הדברים כפארודיה. סמי, איש העולם התחתון יודע "שוה אשה עם נשמה של נחש". חוון תעתועים נוסף שבא לבלבל עליהם על הטירונים את עולמם המסוכסך בלאו הכי. מפעם לפעם משמיע אחד בשם מיכה, ספק שוטה ספק גאון, פסוקים כגון "כל הלילה רתחו ימי הלהבות/והשתרבבו לשונות אש מעל הר הבית". פסוקיו הנשגבים של ביאליק כעימות נוסף עם המציאות הלא-הירואית. הבהמית, המגושמת. כך מכונה שנתו ה"לא מוסיקלית" של אבנר.

"למה נירא מוות" – שואל ביאליק בשיר "דבר" – "ומלאכו רוכב על-כתפנו". מדדים אנו בתרועת תחייה ובמצהלות אלי-קבר. קנו מזווג את המוות עם השינה. בלב מסה הגותית, שנועדה לפענח את פשר פליטת הכדור מרובהו של אלון. רמז לכדור אחר, שישים קץ לחייו. נטייה לפיוט לו לקנו. ולהגות. עמוס עוז הירבה לעסוק בממלכת הלילה. בשר-שלי-חושך. בחייתיות האופפת את האדם בעולם החוץ. גם ב"מנוחה נכונה". הנסיון לחצות את הגבול. יהושע קנו מבקש להיות צמוד לקו הגבול. להליכה על הסף. להבין אותה. למה נירא מוות – "תחת אור אנו אוהבים את המרגוע בעת שנתנו (...). עלינו לקבל את המוות באהבה" (433). הטפה בנוסח הברית החדשה? נסיון להסביר מה היו מניעיו של אלון, הכמעט-חניף-מצטיין לפלוט כדור בא"ש לילה. משחק את המפקד. ראש גדול. גיבור על כלב מזהר-עב. תופס מנהיגות על חבריו לחוליה. הוא שהציל את חבריו מרימון שהוטל בקרבתם. שחלם ללכת לצנחנים. הגרוטסקי והפתטי במחיצה אחת. בכך הפליא כבר לעשות המחבר בעבר.

אלון מגלה מידה נוצרית בנכונות שלו לסבול. ההשפלה עד קרקע מביאה אותו אפילו למעין התרוממות רוח. ההתפלשות בבוץ לנעימות אירוטית. "מה כל זה לעומת עיניו של אורי אילן בכלא הסורי או סבלו של גיבלי בכלא הירדני? הרי זה פה רק משחק השפלה". (437). המופתים הם משיח לוחמים שלנו. לא מקדושים נוצריים. יהושע קנו הופך גם את המיתוס של הגיבורים הלוחמים לפארסה. הוא, אלון, שרצה לשמש מופת למחלקה היה לצחוק ולקלס. "אתה סובל מבעיות נפשיות"? שואל אותו בני המדריך.

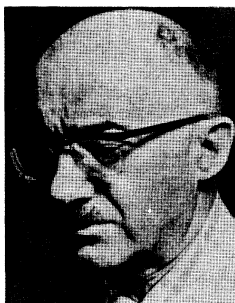
הנסיון שלקח על עצמו קנו ב"התגנבות יחידים" הוא נועז. אולם עצם היריעה הרחבה, קרוב לשש מאות עמודים, עדיין אין בה כדי להבטיח רומאן גדול. להבטיח ולקיים. האם יכולים הגיבורים לשאת עליהם את בניין-העל שהוקם. האם, באמת, מתאחים החוטים הארוגים שתי וערב לכדי יצירה שלמה. לדמות מקובצת של האני הישראלי ההולך ומתהווה. ושמה לפנינו גלגול נוסף של סיפורי התבגרות. הגות בלתי בְּשֵׁלָה. כגון זו של אריק, חברו של האני המספר. בדבר הרוע. המדבר על המפקדים ככורתי ברית עם השטן. מעטים הרגעים בהם חשים הטריונים את עצמם חלק מישות רחבה יותר. משהו מגאוות היחידה. על מגרש המסדרים, למשל, לרוב, מצטמצם המאבק להישרדות ביחסים עם הכוח המיידני המופעל על החייל. חסר, במקום כלשהו, המימד של הכלל. הגאוה, למשל, לשרת בצבא יהודי לאחר השואה. אין לתבוע מן הסופר אלא נאמנות לעצמו. לרוח המוסיקה שבו. עצם העלבון שבמצב האנושי המטיל על נערים צמאים ליופי ולאהבה להקדיש את מיטב שנותיהם לשירות; ולחזור, במשך שנים, ולהקדיש שוב-ושוב ימים-ללא-ספור למען מדינה זו, שלא נועדה להבטיח רק את בטחונם שלהם – מצב אנושי זה ראוי הוא לחרט-אמן. זהו חלק מן החוויה הישראלית. זר לא יבין את זאת. וישראלי או ישראלי-לשעבר ישא אותה לאשר ילך.

לא כאן המקום לדון בהיבטים החינוכיים של המצב המתואר. כיצד לחנך את המפקדים כדי שהכשרתם של חניכיהם-פיקודיהם לא תוליד תגובות כה קיצוניות. כיצד להכשיר את הצעירים למה שמצפה להם בבוא יומם להתגייס. לענין זה או לאחרים, לא פחות חשובים, יידרשו בוודאי מחנכים ואנשי צבא ומנהיגים.

"התגנבות יחידים" הוא מסוג הספרים המאפשרים לנו להכיר את עצמנו טוב יותר. כישראלים, כיהודים, כבני אדם.

ארץ ישראל בשירתו של אברהם סוצקבר

גרשון ויינר



אברהם סוצקבר

שכונה על-ידי המבקר שלמה ביקל⁴, על האופקים הרחוקים שעליהם הוא ממשיך לחתור בהמשך דרכו עד היום. עם כל זאת, תמוה הדבר שעד עכשיו לא נתחבר מחקר מקיף הדן בו כסופר ארץ-ישראל, כמשורר הגאולה. מרשה אני לעצמי לנקוט בניסוח זה, למרות החשש שהכינוי יישמע כמליצה רטורית. עם כל מה שנכתב עליו, אפשר לומר שעיקר ארץ-ישראל, אם לא העיקר, חסר מן הספר. מתוך חמישים ושניים מאמרים בשני הכרכים ליובלותיו של המשורר שהזכרתי, נמצא רק אחד – של ב"י מיכלי – שמתיחס לשירי ארץ-ישראל שלו, ואף זאת בצורה חלקית בלבד⁵. אמנם יש להוסיף את י"ח בילצקי, מראשי נציגיה של השירה והמסה ביידיש, שהקדיש דפים אחדים לנושא זה בספרו העברי על סוצקבר⁶. התעלמותם של המבקרים ביידיש, ובמיוחד בעברית, מיסוד זה ביצירתו של המשורר, אומרת דרשני. הסיבה לכך היא כנראה הסתייגות אידיאלוגית במחשבתם של

פרס ישראל הוענק אשתקד בפעם הראשונה לסופר בשפת יידיש, הלוא הוא המשורר אברהם סוצקבר, שהגיע ארצה באנית המעפילים "פטריה" בשנת 1947. בנימוקיה של ועדת השופטים – דב סדן, שמואל ורסוס וחנא שמרוק – המשתרעים על עמוד שלם, הוקדשה שורה אחת למה שכינו "שירת התקומה בארצנו" של חתן הפרס¹. נראה לי שלאור השפע הרב ביצירתו של סוצקבר המעמיד אותו בין גדולי משוררי ישראל במאה העשרים, לא הובלט במיוחד ע"י ועדת השופטים עיקר תרומתו של סוצקבר כמשורר ארץ-ישראל.

כתריסר ספרים נכתבו על המשורר ביידיש, בעברית, באנגלית ובצרפתית. בהגיעו לגיל 50 הופיע לכבודו ספר בהשתתפות של עשרים ותשעה מחברים², וליובלו ה־70 יצא לאור אוסף בשם "יחוסו של שיר" ובו עשרים ושלושה מחקרים המוקדשים ליצירתו³. מלבד אלה, הוקדשו לו, בכתבי עת ברחבי תבל, מאמרים מאליפים על כל היבטי שירתו.

אברהם סוצקבר נתפרסם בספרות כמשורר היגון והגבורה בשואה שפקדה את עמנו בדורנו. הוא גם זכה להערכה רבה על שקלט את המשמעות הסמלית והמסתורית בגורלנו, על הליריקה האישית והאסתטיקה הכלל-אנושית, על הסגנון החדשני בתוכן ובלשון, על "ברכת התפארת" ("די ברכה פון שיינקייט") ביצירתו כפי

המשך החלום בכל הדרו גם לאחר מימוש.

המייחד את שירת הארץ של סוצקובר היא אהבה שלימה ממבט ראשון. נשווה את תגובותיהם של משוררים עבריים במיפגש הראשון עם נוף ארצנו. דוד שמעוני ב"יובל העגלונים" מתאר כיצד הוא חש בחציצה בינו לבין נוף הארץ "רבת השתוחחה נפשי מיום אשר באתי לארץ, גלל לפני הטבע את ספרו וקראו לא ידעתי, יפעת הטבע ראיתי... אך עוד לא חדר אל קרבי ולנפש מנפשי, לא היה". הוא מתגעגע אל "דרור ערבותיה הירוקות וזהב שדמותיה הרחבות" של רוסיה, אל "אלם שלגיה בחורף... ותוגת אין סוף מרחביה"⁷. לא כן המשורר האידי סוצקובר, מיד עם ירידתו מספינת המעפילים, נתגלתה לפניו המולדת במלוא חינה וקיסמה. והנה בהסתכלות ראשונה – באה ההפתעה והחידוש בראייתו; מסתבר לי כי האור החדש מציון האיר את השנים הטראגיות של העבר. הוא הבין עכשיו מתוך הסתכלות מפרעית שמלכתחילה היתה בהן, לוורשה ולווילנה של השואה, משמעות ייחודית למה שאמור היה להתרחש לאחר כך, – ייסוד המדינה. ראייה חודרת זו העלתה את יצירתו לשיא שהדרמטיות שבה לא פגמה בכינותה הפיוטית.

גם בן-דורו ועמיתו מסופרי "יונג וילנה", חיים גראדה המנוח, מתאר ברגשות את המפגש הראשון עם הארץ, אם כי באספקלריה אחרת. מציאות ישראל מוארה באש כבשן

הידידישאים ומחסום פסיכולוגי בליבם של העבריים. כותבי יידיש, אשר רובם ככולם גרסו את ה"דאאיקייט", דהיינו חיוב הגלות, לא היו מסוגלים מבחינה אינטלקטואלית להבחין באור הגנוז שנתגלה למשורר עם קום המדינה. מאידך, כותבי עברית לא יכלו מבחינה נפשית להתגבר על הסתייגותם מיידיש ולהודות שגם יידיש, בהשראתו של סוצקובר, זכתה אף היא לחזון בימינו.

את הפסוק "קול המון כקול שדי" ארשה לעצמי לפרש שלעיתים ההמון שומע קול שדי טרם שנשמע ע"י מורמי העם. בשירת ארץ-ישראל של סוצקובר נתקיים, אם נשתמש בשינוי לשון חז"ל: "ראה הקורא בבית מה שלא ראה המבקר בהיכל השירה". קוראי יידיש בארץ ובתפוצות שמעו בשירה זו את רחשי ליבם בשנים הראשונות לקיום המדינה. המשורר כיוון לרגשותיהם ולחוויות נפשם של רבבות בישראל. כנתן אלתרמן בשנות הארבעים אשר ליווה את חבלי לידתה של המדינה על יסוריה וחדוותה – שבהן עלתה המציאות על החזון, כך שימש סוצקובר ביידיש שופר להגיון ליבם של העולים בדרוך רגלם על אדמת הארץ ובמגע הראשון עם נוף הטבע והאנושי בארץ. בשירתו רבת הכמות גדלה האיכות בתפיסתה את בראשיתו של האדם אשר התנער מאפר מחנות השמד וקם לתחיה. התגשם חלום דורות ואף לאחר ההגשמה הוא נמשך ביתר-שאת גם לאחר שיבת ציון בבחינת "כשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים", פירושו

ירושלים, הכותל המערבי, הר הצופים. אשר לנוף הטבע, שירים על עצי חרוב, זית, חמרים, רימון, גמלים ואתונות, נשרים, צבאים וחמסין; פמליה של אישים כגון יצחק שדה, מניה שוחט, אלזה לסקר-שילר; שפע רב של אורות וקולות, תמונות ומאורעות, חלום ומציאות, וכצפוי גם הרהורים על גורלה של שפת יידיש בארצנו. הוא קולט את הכל, ומגיב לכל מתוך ההשראה המיוחדת שהארץ האצילה עליו.

המימד הישראלי בשירתו של סוצקובר איננו מסתפם בתימטיקה בלבד. חשיבותו היא לא במה אלא באיך. הוא איננו מסתפק ב"עינינו תראינה" אלא מתרומם, לתפילת "ותחזינה", המביאה ל"מודים אנחנו... על נפלאותיך". צפת בעיניו של בן וילנה, יד מרדכי באספקלריה של פרטיון, שלג בחרמון בהשתקפות של סיביר, הים אל ארץ הגעגועים בעיניו של עומד על ספינת העולים "פטרייה"; ומעל הכל החוזה שחזה את ארץ-ישראל של מעלה במדינת ישראל של מטה. יש לו פנינה של שיר שבו הוא מייעץ לארכיאולוגים החופרים בארמה, מה לחפש: "אין פה מאומה אחי, הבל הבלים, אם לא תמצאו כאן את החלום"¹². והוא מצא את החלום וגם את פתרונו בשירת הכתר שלו "במדבר סיני"¹³.

אל תצלצלנה מילים אלה כפראזיאולוגיה ציונית. הבה ניזכר באוויר שגשמנו בימים ההם בהתפרצות ההתלהבות ובפעימת הלבבות עם "מול הר סיני" בצעדינו

הגיטו, צפת ההררית היא יורשה של וילנה של מעלה⁸, על-פי גראדה, פה מתקדש בקדושתו של שם. היפוכו של דבר אצל סוצקובר – השם היה מואר באורו של הפה. גראדה חי עם האתמול עד סוף ימיו, לסוצקובר נתגלה שחזון המחר קיים בשעתו את האתמול. ובהגיעו לארץ חש כי "נולדתי שנית עם ארץ אשר כל אבן בה זקני"⁹. הוא מתקבל בקריאה "אתה הוא שלי, ברוך תהיה בבואך"¹⁰. ובניו לבין הארץ נכרתה הברית כי "כאן בארץ החלום נתגלה לי עולם היהודים"¹¹.

יש לו לסוצקובר שיר קטן חניני ביותר, שבו הוא מספר על הפייטן שבזי אשר הביא לפי האגדה מתימן לארץ-ישראל שלוש מאות חמורים שנשאו את שיריו. לעומתו משורר היידיש נשא בליבו רק את הקינות של וילנה בחורבנה, אך כאן על "האדמה הרוחנית", כפי שהוא מציין אותה, נולד מחדש ופצח ברינה על ישראל, על אתריה, על נופיה ועל אנשיה. כמה מוצלח ומקורי צירוף מילים זה "אדמה רוחנית", "גייסטיגע ערד", שבו כינה את אוסף שיריו על ארץ-ישראל – צמידת מושגים הסותרים לכאורה זה את זה, אך משתלבים בתפיסתו של המשורר כפשר המציאות החדשה! פירוט כותרות השירים על ארץ-ישראל מצביע על היקפם והקורא בהם יעמוד על עומקם. שירים על החרמון, טבריה, קבר בן-יוחאי, עין גדי, יד מרדכי, היודן, אורוות שלמה, קטמון, סדום, אילת, באר-שבע, מעלה העקרבים, הנגב, ים סוף, הרי מדין, סיני, וואדי פיראן, עין חסוב, ראס אל-נקיב, צוקי קומראן, וכמובן –

סיני", מחזור של עשרה בתים, כל אחד בו שנים עשרה שורות. אני רואה בה פיסגת הישיגיו של המשורר בפרדס השירה. על מנת להבליט את יחודו מחוייבים אנו להזכיר נשכחות בתולדות המדינה – את רטט החדוק הנסערת בימי מבצע סיני שהגיע לשיאה לאחר מלחמת ששת הימים, את הפגישה הנרגשת עם הר סיני. לפתע פתאום חוזרת האומה כולה למקורה הפרה-היסטורי, חשה את בראשיתה מחדש, את מעמד הר סיני, את היותו לעם לפני שלושת אלפים שנה, אשר מאז נותק הקשר, שהרי גם בתקופת הבית לא נכלל סיני בגבולות הארץ. ניצוצות שפונים-טמונים בהוד קדומים, פורצים החוצה. חוויה זו של חשיפת יסוד כל היסודות, לפי תורת הפסיכולוגיה של יונג, החזרה אל המקורות הראשוניים בתת-ההכרה הקולקטיבית-לאומית, גורמת להסתערות של מעיינות התרגשות אדירה הפועלת על מצבו הפסיכי של העם.

כבר הצביעו על התופעה שמאז מתן תורה עד ימינו, לא זכה העם להתלכדות ולהתאחדות כפי שהשיג בשנים הגורליות של מלחמת ששת הימים. אופייני לתקופה, היא האפיוורה המסופרת על השליח מן הארץ אשר הגיע לברוקלין ושאל את הרבי, למה איננו עולה ארצה. ענה לו הרבי: "מחכה אני למשיח". השיב לו השליח: "משיח כבר מחכה לך בארץ-ישראל" . . . המטען החשמלי של הימים ההם יצר זרם בעל עוצמה כבירה שהדליק את הלבבות גם בתפוצות הגולה וכבר נאמר: בשנת

"הר הבית בידינו". והנה מופיע פליט השואה, פרטיזן משורר של גיטו וילנה, אשר הנציח בלשון הקדושים (כדברי וייצמן) את מבצע קדש, ובוזר בישר את ההתרוממות של תקופת ששת הימים. בכונתי לטעון במילים אלו כי הפואמה "במדבר סיני" מהווה תפיסה חדשה מהפכנית לכל מה שקדם לה בשירת יידיש וכמעט שאין לה אח ורע בשירת העברית.

ארבעה נוסחות לשירי המעלות של משוררים-עולים בהתקרבותם לארץ. אחת – אביגדור המאירי, המשקיף מעל פיסגת הר הצופים, וכאשר הוא מתקרב למציאות הוא נתקל באכזבה: "ובכן שוב העדים ובלויי הסחבות/ ואנכי אמרתי/ בגדי מלכות פה תלבשו/ בעמדם רגע על קברי האבות"¹⁴. ומעליו דוד שמעוני שהזכרתי – הארץ המתגלה טפח ומתכסה טפחיים בפניו, בליבו הזיקה אליה אך מחסום המחיצה עודנה מרחיקו. מעליו חיים גראדה, החש את הקדושה ונוצר בקדושים, הרואה את ירושלים בהווי וילנה, החי את הארץ היום בחווייתה של אתמול:

ווען איך האב דיך דערזען מיין שטילע עיר הקודש/האב איך דערזען מיין מאמען ווי זי בענטשט ראש חודש¹⁵.

ועל כולם סוצקובר, שבספירת-האומר הפיוטית שלו נחשפה לפנינו החסד שבגבורה, התפארת שבנצח וההוד שבמלכות בארץ המיוחדת כתיקון לכל מה שפגמנו בעבר...

נחזור ליצירת הסגולה "במדבר

פראכט אין סיני וועט קענען טויזנט יאר דערצייילן, אמן²⁰.

(ומי שראה את הלילה שבסיני יזכור גם סיני את שמו/ומי שראה את ההוד שבסיני, זאת יספר שנות אלף, אמן²¹).

ב"אפילוג" של הכרך השני משיריו מעלה המשורר את האישיות הכמעט־אגדתית בתקופת קום המדינה, יצחק שדה, במשפט החודר "פאעט, ווי הויך דיין יידיש איז געשטיגן!" ("משורר הוי מה רמה היידיש שלך")²²!

אם פעם יבוצע רעיונו של הסופר מלך ראויטש לערוך "ספר הספרים" חדש ממבחר יצירת הדורות לאחר תקופת התנ"ך ועד ימינו²³, מובטחני שלא ייפקד מקומו של סוצקובר, בעיקר בזכות שירתו "במדבר סיני".

1948 נולדה המדינה, בשנת 1967 קם העם לתחיה. סוצקובר המשורר זכה וזיכה אחרים לעליית נשמה בראייתו את "עמוד ענן ההולך לפני צה"ל", . . . "את הדברות באצבע להבים חורתיים בפנקס/השלדים של כל הטרבלינקס", "את האל נקמות . . . שוב בסיני שגבת . . . עמך המת מעל הר עצות שאהבת" הוא שומע . . . "תקיעה של חצוצרות הנחושת", את הציווי "של את נעליך"¹⁶ והוא חש בעליל את המיסתורין של גילוי שכינה בימינו.

במיפגש היסטורי זה, בצומת התקופות "שקוף הזמן שאפשר לראות בו כל הזמנים"¹⁷ . . . גיאוגרפיה, היסטוריה ואמונה משתלבות ומתמזגות לגל אדיר מופשט ומוחשי הסוחף ומעלה את כולנו שנית אל מרגלות ההר...

המשורר פילט לו נתיבו בהכרה ש"יותר חלומי כאן המציאות מאשר כל החלומות"¹⁸. והנה שורות שאין צורך להסבירן מפתחתה וסיומה של "במדבר סיני", אשר אי אפשר להעבירן במלוא עוצמתן לתרגום עברי:

"א גאט מיין גאט, מיט וואס בין איך דאס זוכה/כיזאל קומען צו דעם אפקלאנג פון אנכי"¹⁹.

("אלי, אלי, מה זכותי וכחי לבוא לקראת ההר של אנכי").

והסיום בשורות שבתרגומן שומעים אנו רק את הד הודן:

און ווער עס האט געזען די נאכט אין סיני/געדענקן וועט דער סיני אויך זיין נאמען/און ווער עס האט געזען די

1. פרס ישראל ה'תשמ"ה 1985 – הוצאת משרד החינוך והתרבות, כדאי להזכיר את "התעודה" אשר ניתנה למשורר בדצמבר 1983 בהבחרו לאזרח כבוד של תל־אביב. אין אף זכר לשירי ארץ־ישראל של סוצקובר, ר' החוברת "אברהם סוצקובר, אזרח כבוד של ת"א־יפו", בהוצאת מינהל החינוך הנוער והתרבות (ת"א).
2. יובל־בוך צום פופציקסטן געבוירן־טאג פון אברהם סוצקעווער, תל־אביב 1963.
3. ייחוס פון ליד/ייחוסו של שיר, לכבוד אברהם סוצקעווער, היובל, תל־אביב 1983.
4. שלמה ביקל, די ברכה פון שיינקייט, המנורה, ת"א 1969.
5. ב.י. מיכלי, מעיר סתרים לאדמה רוחנית, ייחוסו של שיר, שם. ראה גם מאמרו "הארץ ונפיה בשירת אברהם סוצקובר", מאזניים, אלול תשמ"ה.
6. י.ח. בילצקי, השיר והמשורר – י.ל. פרץ, ת"א 1962.
7. דוד שמעוני, ספר האידיוליות ע'ק"ב ק"ג, מסדה ת"א תש"ח.

מבדיון למציאות ולהפך: הרהורים בעקבות ספרי קניוק, גרוסמן והסרט "שואה"

שלמה נש

שימש כלי-חפץ לתחבולה של הנאצים להרגיע את פחדי האנשים המובלים לטבח.

בשעות שלא תיפקד כליצן מסווה, הוכרח האיש – ששמו אדם – לשעשע את הקצין הנאצי ואשתו. אחד תכסיסי ההשתעשעות החביבים על הקצין היה להכריח את אדם לשחק משחקי כלב, ובמיוחד לאכול מתוך אותה הפינכה שממנה אכל כלבו. הקצין ואשתו היו זורקים פירורים ועצמות משולחן סעודתם, ואדם היה צריך להיאבק ולטרוף משיריים אלו יחד עם הכלב וכמו כלב.

מרבית הספר מתרכזת בגורלו של גיבור זה לאחר המלחמה בתור פליט מופרע המאושפז בבית-מרפא לחולי נפש. הסיפור מסובך, אך תיאור דמותו

אין ספק שהספר "אדם בן כלב" ליוורם קניוק וגם הספר רב-המכר "עיין: ערך אהבה" לדוד גרוסמן נכתבו בהשפעת סיפורים עובדתיים על יהודים בעלי כשרון אמנותי מיוחד, שהותירו אותם הנאצים בחיים לשם בידורם הפרטי ולשם הסוואת מזימותיהם.

קניוק מספר בעלילה רבת-עוצמה על ליצן-קירקסים מפורסם שהופך להיות ליצנו הפרטי של קצין נאצי, המפקח על אחד ממחנות ההשמדה. הליצן היהודי, איש בעל אישיות חזקה מאוד (המוזכירה לנו מכמה בחינות את "הקוסם מלובלין" של שבסיס-זינגר) נאלץ על ידי נגישיו להעמיד פנים עליוזים בפני הנידונים להחנקה בתא גז וביניהם גם בפני אשתו וילדיו, שמועברים לפניו בסך. על ידי כך הוא

15. חיים גראדע, בדרכי אליך ע' 10.
16. ברכב אש, שם ע' 204, בשינויים קלים בתרגום לתאם עם היידיש.
17. שם ר' לעיל.
18. א' סוצקובר, פאעטישע ווערק, שם ע' 443.
19. פאעטישע ווערק, שם ע' 275.
20. פאעטישע ווערק, שם ע' 279.
21. ראה הערה 16.
22. פאעטישע ווערק, ע' 499.
23. מלך ראויטש, איינעמס יידיש מחשבות אין צוואנציקסטן יארהונדערט, בוונאס איירעס, 1949 ע' 50.

8. חיים גראדע, בדרכי אליך, י.ל. פרץ, 1969 ע' 111.
9. אברהם סוצקובר, ברכב אש (תרגומים מיידיש), מוסד ביאליק 1964, ע' 82.
10. אברהם סוצקווער, פאעטישע ווערק, באנד צוויי, תל-אביב 1963, ע' 9.
11. שם ע' 27.
11. שם ע' 10.
12. אברהם סוצקובר, ברכב אש ע' 202 – כדאי לקרוא את החרוז כאן בהברה האשכנזית ובמלעיל, כמו ביידיש.
13. שם ע' 207-202.
14. אביגדור המאירי, ספר השירים, עם הספר ת"א תרצ"ב ע' 421.

קשורות ולשיר להם משירי-הקיטש הרגשניים של מחזות-הולדתם, כדי לשכך את הנוסטאלגיה וכדי להקל את יסורי געגועיהם הביתה.

תיאור המעשה מקביל לעלילה הבדיונית של קניוק, אם כי לא הוזכר במפורש שסרבניק שימש גם את אמנות ההסוואה של הנאצים. והרי אין צורך לחפש פה הקבלות מדויקות. עצם ההבחנה של עמוס עוז שהיה לאנשי היטלר הצורך להפיג את המתח של פעולותיהם השטניות, ושניצלו אסירים יהודיים מוכשרים לצורך זה, היא ששימשה חומר גלם מציאותי לעלילה של קניוק וגם לעלילה של גרוסמן. אך מה שמקרב את מעשה שמעון סרבניק לדיוקנו של "אדם בן כלב" הוא הניתוח של אהרן מגד במאמרו בקובץ.

מגד עומד על חידת "חיוכו של שמעון סרבניק" (כותרת מאמרו). לנצמן מצלם את סרבניק בתוך תמונה קבוצתית יחד עם אנשי הכפר חלמנו כיום. הכפריים מספרים איך הוציאו את יהודי הכפר להורג ואיש פולני אחד יוצא מתוכם ומסביר מה ששמע מפי אנשי העיירה הסמוכה. שם סיפרו לו כי רב הקהילה היהודית פנה אל היהודים המובלים להשמדה ואמר להם: "אנחנו רצחנו את המשיח ודמו על ראשנו. על כן עלינו לקבל את הדין". האנשים העומדים מסביב עונים "כן, כן" ומצטטים פסוקים מן האוונגליון. "ושמעון סרבניק", ממשיך מגד, "ידי משולבות לפניו, שומע, מחייך, מנענע בראשו, מחייך ושותק". לאחר כל מה שהתרחש, חוזרים

של הגיבור, אדם, אמין ביותר. גם דרכו לקראת "השפיות" – לפחות בריאות נפשית המתועדת על ידי הפסיכיאטר של המוסד – מתקבלת על הדעת, על אף התפאורה הגרוטסקית של הרומן.

הגיבור משלים עם הרע בעולם ועם מצבו. יצור ספרותי מרתק זה של קניוק אימץ צידוק-דין נפשי, תיאולוגי-קיומי לאחר לבטים וייסורים מזעזעים. לבסוף הוא מגיע לאדישות או אפאטיה. ספק אם מצבי-נפש אלה הם תכונות של אדם "בריא" או של מעין "גולם" המתפקד בחברה.

חזרתי אל "אדם בן כלב" של קניוק לאחר שקראתי בחוברת שהכילה תגובות על הסרט "שואה" של קלוד לנצמן. כמה וכמה מן הסופרים – וביניהם אהרן מגד ועמוס עוז – הרחיבו את הדיבור על אחד המרואינים-הניצולים של לנצמן, שמעון סרבניק, שהיה ידוע בשם "הזמיר מחלמנו". סרבניק היה נער בן שלוש-עשרה כשהובא לכפר הפולני חלמנו; שם היו מדחיסים אלפי יהודים מגיטאות פולין לתוך כנסייה, וממנה הוכנסו אל משאיות-הגזו שבהן הוחנקו, לפי התיאור של עמוס עוז, שמעון סרבניק –

ניצל בעיקר בזכות קולו הערב: בהיותו בן שלוש עשרה, אחרי גטו לודז'. אחרי מות הוריו, הובא לכאן כדי לשרת את האדונים בעבודה ובזמירות. נראה ששמעון זה היה נער מתוק באופן לא-רגיל... אנשי הגסטאפו נהגו בו, כנראה, כבקמץ או כבצעצוע של היחידה: את רגליו כבלו בשלשלת ברזל, והוא למד לקפוץ ברגליים

ובעקיפין, וזה הרי החלק היפה והמרגש ביותר שבספר. אבל מגמה נעלה זו מידרדרת במהירות מפתעת כשמומיק אומר נואש ואף מגיע לידי אכזריות מסוימת בעטיו של יאשו. הספר משקף יותר את חוסר הסבלנות והחמלה העצמית של בני הניצולים או נכדיהם מאשר את סבל הניצולים, והוא מתאר את מריטת העצבים של הצעירים על חשבון תיאור אהד ואמפאטי של הניצולים.

לעומת זאת ב"אדם בן כלב" יש רמזים ברורים לעובדה שביתו של אדם אינה רוצה או אינה יכולה לראות פניו. אבל אין סלידתה של הבת מפני אביה, הניצול הנבזה בעיני עצמו, הופכת לנושא המרכזי של הספר. ב"עין: ערך 'אהבה'", עם כול כשרון הכתיבה של גרוסמן, נדמה לי שהוא מנצל את נושא השואה כדי לטפל בנושאים שוליים, כגון המעמסה הבלתי נסבלת של סיפורי נכאים שאין להם קץ. כמו כן, הוא חודר לתוך עולמו הרוחני של הקצין הנאצי בצורה שמעוררת בחילה על אף תחושה כלשהי של נקם שגרוסמן מעניק לקורא. אמנם, הקצין נזקק בצורה כפייתית לסיפורים של היהודי המספר שלו כדי לפייס את אשתו. היא חשה מכבר תוצאות התאכזרותו של בעלה מפאת עיסוקיו החשודים והמאוסים. לבסוף אין היא נתפסת לשקר ולאשליה שבעלה הגס הוא שהמציא את הרעיונות ההומאניסטיים והעדינים של סיפורי אנשל וסרמן.

עצם ההתעסקות במידה נפרזת בחייהם האינטימיים של קצין נאצי

הכפריים על אותה פורמולה ארסית. ושמעון סרבניק, "האיש שהיה כבר בעולם-שמעבר, העולם שאין-לר-שם", מחייך את חיובו "היודע-כול, ושאיננו שואל עוד שאלות... החיוך היהודי הנצחי".

תיאור "חיובו של שמעון סרבניק" מעלה זכר גיבורו של קניוק שהגיע אף הוא אל מעין שלווה או שיתוק פנימי. ההשוואה בין המעשה העובדתי של שמעון סרבניק לבין התמודדותו האמנותית של קניוק גם כן חידדה בשבילי את התחושה שקניוק לא רק הקדים את גרוסמן כייאם אָמין יותר מבחינת מפעלו האקספרסיוניסטי.

חלק נכבד של הספר "עין ערך 'אהבה'" מוקדש לניצול כוחו הבלתי רגיל של סופר הילדים הזקן, אנשל וסרמן, לספר סיפורים משעשעים ובעלי מוסר-השכל לקצין נאצי, שצריך להפיג את מתח עבודתו האכזרית במחנה השמדה. הסיפור הוא "פנטאסטי" מכמה וכמה בחינות, והוא חורג מעל ומעבר לאמצעים האקספרסיוניסטיים שהיו מקובלים עד עתה. אבל לא זה נושא דיוני. מה שנראה לי כמגרעת בסיפורו של גרוסמן היא העובדה שסופר מוכשר זה הסיט את הדיון לגמרי מעולמו הנפשי של הניצול, בן הדור השלישי לשואה (מומיק בן התשע, שהוא כנראה מייצג את גרוסמן עצמו) וממטענו והתרכז כל כולו בניתוח המניעים החולניים של הקצין הנאצי.

נדון במוטיב השני קודם. מומיק מתחיל מתוך מגמה נשגבה לרפא את כל אלה שסבלו מהשואה במישרין

חורג מגבול זה התיאורים אמינים הם במסגרת אישיותו של הגיבור ולבטיו. אצל גרוסמן אין אף גיבור אחד שהוא בן אדם שלם באופיו ובמידותיו, להוציא אולי את מומיק הצעיר בחלק הראשון הקצר של הסיפור, ובקושי יש לראות המשך לפיתוח אפיו בחלקים האחרים, ולהוציא אולי את נייגל הנאצי ואשתו שהיינו מעדיפים לא להכירם.

ענינים בפני עצמם הם המסך האינטלקטואלי של שני הספרים וכל השאלה התמוהה על מקומו של ברוננו שולץ המתהפך כדג – ב"עיין: ערך 'אהבה' בעולמו האמנותי והרוחני של גרוסמן. בלי רקע מספיק בכתבי שולץ, ה"קפקאי" פי כמה מקפקא, אולי הייתי צריך להרתע מלכתוב על ספר חידתי ומרתק זה, שרבים הללוהו ואחדים הסתייגו ממנו, אך הפיתוי להשוות את הספר לספרו של קניוק המוזנח גבר על רתיעתי. רושם שני הספרים אינו חולף במהרה, וזה מעיד על כוחם האמנותי הרב. ואחרי ככלות הכול "חיוכו של שמנון סרבניק" אומר: דרשני. הגורל הנפשי של אנשים מוכשרים שהוחזקו בחיים ככלי שרת משעשעים סיפק חומר גלם לשני רומנים גדולים, והוא מעורר שאלות רבות בלב הקוראים – ואפילו ידענו כי כתיבה ספרותית על השואה היא כהליכה על קו מתוח מעל לתהום. המלאכה מלאכת קודש היא, אך כפשע בינה ובין חילול הטעם הטוב.

ואשתו נראית לי כבלתי הכרחי וכמעשה ספרותי יוצא דופן שאין המציאות סובלתו (אמנם, התברר לי תוך כדי כתיבת המאמר הזה שברוננו שולץ, המודל הספרותי של גרוסמן, היה "צייר החצר" של איש הגסטאפו, פליקס לנדאו, אך טענתי בעינה עומדת). מה ערכו של תרגיל ספרותי זה לעומת "חיוכו של שמנון סרבניק"?

חלקים אחרים של הספר מוקדשים לתפאורה גרוטסקית מוגזמת, כוונתי היא לתיאורי מעשי אוננות ועיוותים מיניים אחרים שהם לכאורה תגובות לדיכוי והעיוות שבזוועות הנאצים, אף תוצאתם הספרותית גובלת בפורנוגרפיה, לא בגלל כך שתיאורי המין הם מוגזמים כי אם מפני שהשימוש בתיאורים אלה הוא אינו הכרחי. מה שטבעי אצל גונטר גראס בתיאור הצעיר המופרע אוסקר נראה כמלאכותי בספרו של גרוסמן.

לעומת זאת יפה להפליא התיאור העדין והאמפאטי בספר "האשה הגדולה מן החלומות". שם אשה אחת, ש"היתה במחנות", מתחילה להתפשט מבגדיה בעוד שבעלה הנרעש מסתובב בבדילות מעוררת רחמים כדי לכסות על מערומיה. נדמה לי שיש מקום לעדינות מסוימת אף בתיאורו של סטיות מיניות ובמיוחד כשסטיות מיניות אלה דבקו בניצולי השואה. לעומת גרוסמן, קניוק אינו חורג גבול הטעם הטוב בתיאוריו, ואפילו כשהוא

אגרות אייזיק הירש וייס לשניאור זלמן שכטר

יעקב קבקוב

שניאור זלמן שכטר (1847-1915) עמד בקשרי מכתבים עם גדולי חכמי ישראל ובין אגרותיו שנתפרסמו בהודמנויות שונות נמצאות אלו שנשלחו לשלמה זלמן חיים האלברשטאם¹, שמואל אברהם פוננסקי², אחד-העם³, זאב באכר ויצחק גולדציהר⁴, ומאיר זולצברגר⁵. אגרות אלו מגלות פרטים מעניינים על עיסוקיו המדעיים של שכטר, הן בתקופת אנגליה שלו, כשהיה תושב לונדון וכן כשימש מרצה באוניברסיטת קיימברידג', והן בתקופת אמריקה שלו, כשעמד בראש בית-המדרש לרבנים באמריקה.

פרשה מיוחדת ביחסיו של שכטר עם חכמי ישראל היא זו שנתקיימה בינו ובין רבו אייזיק הירש וייס (1815-1905). אחרי ששכטר עשה את דרכו מרומניה לוינה נתקבל כתלמיד בבית-המדרש מיסודו של אדולף ילינק שם. בשנות 1875-1879 יצק מים על ידי שלושת החכמים שהורו במוסד: ילינק, מאיר פרידמאן (איש שלום) ואיזיק הירש וייס, ומהם קנה חכמה וגישה ביקורתית אל המקורות.

בשנת 1879 החליט שכטר לעבור לברלין על מנת להמשיך בלימודיו בבית-המדרש הגבוה למדעי היהדות ובאוניברסיטה של ברלין. הוא קיבל אז התרת הוראה מאיזיק הירש וייס. תעודת הסמיכה, שנשתמרה בארכיון שכטר שבספריית בית-המדרש לרבנים, נתפרסמה ב"שנתון תלמידי בית-המדרש לרבנים" לזכר שכטר⁶, ואנו חוזרים ומפרסמים אותה בראש אגרות וייס. כבר בתעודה זו מביע וייס את יחסו האבהי לתלמידו ועומד על סגולותיו ומעלותיו כתלמיד וכחוקר. בשנתון הובאו גם שתי תעודות בגרמנית ותעודה אחת בעברית הקשורות בימי לימודיו של שכטר בווינה. התעודה הראשונה, מיום 5 באוקטובר, 1876, שעליה חתומים וייס, איש שלום וילינק, מעידה ששכטר גמר את שנת הלימודים בהצלחה מיוחדת ושהצטיין בלימודי פילולוגיה והיסטוריה. התעודה השנייה, מיום 28 באפריל, 1879, היא מכתב המלצה מאת ילינק המונה את הישגיו של שכטר במשך שנות לימודיו והקובע שהוא ראוי להתקבל על-ידי אנשי מדעי היהדות בברלין. התעודה העברית, מיום ג' ניסן תרל"ט, היא מכתב המלצה מאת איש שלום הגומר אף הוא את ההלל על כשרונותיו ותכונות נפשו של שכטר.

וייס ליווה את דרכו של שכטר מאז צאתו לברלין וגם בימי שהותו באנגליה. במכתבו הראשון אליו, שנכתב לאחר שעזב שכטר את וינה בשנת תרל"ט, שיבח את ד"ר פנחס פראנקל בברלין ועורר את שכטר להתמיד בידידותו איתו⁷. במכתבו השני, שנשלח לברלין בשנת תרמ"א, התייחס לכמה מתכניותיו של תלמידו והזכיר לו בדבר הבטחתו לכתוב בשביל "בית תלמוד" שבעריכתו על ספרו של מוריץ גידעמאן.

במכתבו השלישי, משנת תרמ"ה, אישר וייס את קבלת כתב-היד של מאמרו של שכטר בשם "פירוש י"ג מדות מרב סעדיה גאון"⁸. הוא הודה לו על הסכום של עשרה מארק ששלח ופרס בשלומו של קלאוד מונטפירוי. כנראה, ששכטר השפיע על האחרון להגיש עזרה כספית להוצאת "דור דור ודורשיו" של וייס וגם עניין אישים אחרים בכך. וייס עודד את תלמידו והזהירו מפני ענווה יתירה. הוא גם הביע את דאגתו לשלומו והזהירו לשמור על עיניו.

כעבור שנתיים, בשנת תרמ"ז, שלח וייס מכתב רביעי לרגל נשואיו של שכטר. הוא כתב ששמח על הודעת תלמידו, שישב אז בלונדון, שהוא מועמד למשרה בעיר אחרת ויעץ לו כיצד לנהוג במחקריו. בין השאר מסר שהוא עומד לגמור את החלק הרביעי של "דור דור ודורשיו". הוא הילל את מהדורת שכטר ל"אבות דר' נתן" והעיר על שני עניינים בפירושו. גם במכתבו זה העיר ששכטר נהג ענווה יתירה בהערותיו. בארכיון שכטר נשמר גם מכתב שכתב וייס בגרמנית למתילדה בנטוויץ', כלתו של שכטר. המכתב, מיום 8 באפריל, 1887, מברך אותה לקראת כלולותיה ומתאר את שמחתו שהיא גדולה בעיניו כאילו היתה באה בבית-הנשואים עם בנו.

במכתבו החמישי, שנכתב בשנת תרמ"ט, שלח וייס לשכטר דברי תנחומים על פטירתו של אביו. שכטר השפיע על רבו לשלוח מפרי מחקריו לרבעון האנגלי, שנוסד בלונדון ושנערך על-ידי ישראל אברהמס וקלאוד מונטפירוי. במכתבו אישר וייס את קבלת הגליון שבו הופיע תרגום מחקריו על לימוד התלמוד במאה הי"ג. הוא מסר שהיה מוכן להמציא עוד שלושה מאמרים כתובים בגרמנית על הרעיון המשיחי אם העורכים ירצו בהם. בתשובה לשאלת שכטר בדבר תכניתו לחדש את "בית תלמוד", שנפסק אחרי שנתו החמישית, אמר שלא היה בידו לטפל בעניין זה מפני טרדותיו. הוא סיפר שהיה שקוע ראשו ורובו בהכנת החלק החמישי של חיבורו. במכתבו הגיב וייס על הדברים שכתב לו תלמידו על מצבו שלו וביקש שיוסיף פרטים על כך.

מכתבו הששי של וייס נשלח בסוף 1890 ובו בירך את שכטר על סיום הסמסטר הראשון של הוראה בקיימברידג'. על שלומו שלו מסר שעל אף זאת שהגיע לגיל 76 לא שינה את טעמו ואת דרכו ושהוא נשאר נאמן לאמת המדעית. בדבר הצעתו של ד"ר שמעון זינגר שישלח מכתבי תודה על התמיכה שקיבל מן הבארון רוטשילד, מקלאוד מונטפירוי ומד"ר אשר אשר, הגיב שהצעה זו אינה לפי רוחו. בהקדמתו לחלק החמישי של חיבורו הזכיר את עזרתם של רוטשילד ומונטפירוי.

כעבור שנתיים שלח וייס את ברכתו לשכטר על קבלתו תואר כבוד מן האוניברסיטה. הוא הביע את קורת-רוחו מן המאמר המקיף שפירסם שכטר ברבעון האנגלי, שבו סקר את חמשת חלקיו של "דור דור ודורשיו" והעריך את מפעלו המדעי.

ארכיון שכטר מכיל גם גלוייה ששלח וייס לשכטר בשנת 1896 לערך ובה ביקש

שיגיש את עזרתו ליצחק סובאלסקי, בעל "חיי היהודי ע"פ התלמוד", לרגל ביקורו באנגליה.

שכטר הוקיר את רבו והחשיב את עבודתו יש לראות לא רק מחליפת המכתבים שקיים איתו במשך השנים ומן העזרה שגייס למען הוצאת חיבורו אלא גם מגילויים אחרים של קירבה אליו. כשמלאו שבעים שנה לווייס פירסם מכתב ב"לונדון ג'ואיש קרוניקל", מיום 27 בפברואר, 1885, שבו העלה על נס את תרומותיו למדע היהודי. הוא הזכיר את מחקריו העיקריים וכינה את "דור דור ודורשיו", "גולת הכותרת" של פעלו. בין השאר הטעים שווייס התייחס בחיוב אל המסורת. כשהיה שכטר מועמד למשרת הוראה באוניברסיטת קיימברידג' הגיש קונטרס מיוחד שכלל המלצות מגדולי החכמים, כולל גרץ, ילניק ושטיינשניידר, שהעידו על כישוריו וידיעותיו בספרות הרבנית⁹. בין החכמים שהמלצותיהם הובאו בקונטרס היה אייזיק הירש וייס, שהילל את מומחיותו של שכטר בכל מקצועות היהדות ושיבח את מהדורתו ל"אבות דר' נתן".

שכטר מצא הזדמנות נוספת להביע את הערכתו לרבו. ביחד עם שמעון זינגר הוציא בשנת 1896 את "קונטרסים מתלמוד בבלי, כריתות ותלמוד ירושלמי ברכות"¹⁰, שהוקדש לווייס לרגל יובלו השמונים. בהקדשה נאמר שהספר הוגש לווייס כאות הוקרה על פעלו במקצועות מדעי היהדות וכהבעת תודה אישית של המחברים.

להלן ניתנים שמונה מכתבים של וייס. פרט למכתב הראשון, רואים המכתבים אור מתוך ארכיון שכטר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. תודתי נתונה ל"ד' מנחם שמלצר, ספרן המוסד, על הרשות לפרסמם.

אגרות

א

לידידי האהוב הרב החכם המופלג חו"ב מו"ה זלמן שעכטער¹¹!

הבן יקיר לי אדם אם ילד שעשועים כי שמתוך כחותם על לבבי ומעת הפרדך ממני אהגה בך ומאויי לבי הטובים לורך ובאו אחריו אל הארץ אשר אתה שם, ועד יום בוא דבריו לא חדל לבי מדאגה על אודותיו, עתה, כי באו דבריו, שמחתי ואברך את ה', כי הביאך בשלום למחוז חפצך ויתן לך חן וחסד לפני האנשים העומדים שם בתור המעלה להתקבל מכלם בסבר פנים יפות.

ואתה דע וראה מה מאד ההצלחה אחווה בעקבך, כי בכל מקום אשר ינחך מזלך תמצא אוהבים אשר יקרבוך. לבי אומר לי, כי בעזרת האוהבים אשר מצאת שם תשיג מהר המטרה אשר אליה הכינות לבך. ידידות הרב המפואר בתורה החכם הגדול דוקטור פראנקעל¹² יקרה

לך עד מאד, מליץ יושר ונאמן רוח כמוהו לא בכל יום תמצא ורחוק מפנינים מכרו. אני ידעתי את האיש ואת שיחו מנעוריו וחי נפשי כי מאז עד היום הזה לא מצאתי בו דופי מאומה. ואולם אילו לא ידעתי אורחותיו ושיחתו הייתי יודע כי הוא ממחונני אלהים אחרי אשר מנעוריו היה עמו וינחהו בדרך טובים למעלה להשכיל וישימהו אדון על כל התלאה אשר מצאתהו ועוד יותר מכל אלה כי הצל הצליהו מרוכסי איש ומשחיתות גבר אשר כל יודעיו יכחשו לו – על כן נא בני שמרה לך ידידות פראנקעל כבבת עיניך.

הודעתני כי גיסי הרה"ג מו"ה חיים אפ"ה¹³ נקרא לברלין לדרוש שם, גם גיסי הודיעני מזה, ובטוח אני כי ימצא שם את חן העם והחכמים, בין מצד תורתו בין מצד חכמתו, ועוד יותר מזו ומזו מצד תכונת רוחו ומדותיו. אם יהיה גיסי שם – כפי שהודיעני יהיה זה בפי' בהעלותך – אל תמנע מלבקר אותו והודיעהו מיחוסך אלי ומידידותנו כי זה הוא לאדם כמוהו, נכה רוח יותר מהראוי – למשיבת נפש.

דרוש בעבורי בשלום ידידי דוקטור פראנקעל והודיעהו כי אמש ביום ש"ק¹⁴ בא דודו ידידי הרבני המופלג מו"ה שמשון פראנקעל לבית המדרש לשמוע דרשתי – כי דרשתי פעם אחת קודם חצות תחת ידידי הר"ר פ"פ ואחת לאחר מנחה – ושמח עמדי ושמחתי עמו והדשנו את הברית אשר היתה בינינו בילדותנו. הצעירים לא ידעו להעריך יקרת אהבת נעורים אשר ימים ושנים שכנה דומה ובגלגול המקרים היא מתחדשת בימי הזקנה. ברית חדשה כזאת היא כיתר במקום נאמן ובל תצען לעד.

אל תתעצל מהודיעני פעם אחר פעם ממעמך, כי נפשי שוקקה לדעת את כל אודותך. ואם תכתוב לי תנה לי לפעמים אות כי לא השיגתך אוהרת חכמינו ז"ל "יומים תעזובך". אני עוסק כעת בדרישה עמוקה בענין רבנן דאגדתא ויחוסם למורי הכנסיה בזמנם¹⁵, אשר לפי מה שמצאתי מאלף ראיות שגם להם יאות השם דרשני אגדתא ובאלה הדוברים עתק על אגדת חז"ל אייזענגער פפעפערקארן וחבריהם וכל סיעתם יקיים מקרא שכתוב "יסכר פי דוברי שקר".

לכל בני ביתי ומשפחתי ת"ל החיים והשלום וכלם דורשים בשלומך, ומיום נסעך מפה פעמים רבות הזכירך לטובה, ובבוא מכתבך שמחו לקראתו.

ועתה אתה ברוך ה' אהוב נפשי ומחמד לבי חיה בטוב ובנעימים, יהי ה' עליך סתרה וינחך בדרך טובים למטרה טובה כחפץ אוהבך הנאמן בכל לב.

אייזיק הירש ווייס

ב

שלום לך אהובי תלמידי הרב החכם השלם ר' שלמה¹⁶ זלמן שעכטער נ"י ידעתי אהובי גם ידעתי כי תחשוב עלי מחשבות על כי לא עניתך בעתו על מכתבך היקר מיום ג' פ' כי תשא ואולי חשבת כי אהבתי אליך הולכת הלך חסור. ואמנם לא טוב הדבר אשר אתה עושה לחשוב עלי ככה. הלא ידעתנו מאז וידעת את טבעי שאני מתעצל מאד בכתיבת אגרות שלומים. והפעם הזאת עוד היה לי סבה אחת שנמנעתי מלכתוב לך והיא מפני שבמכתבך נועצת עמי על דבר המאמר שאתה רוצה לכתוב על מס' אבות דר"ג, ואמרת

אני בלבי מה אעשה אומר לך כאשר עם לבבי אז ודאי הייתי מבטל אותך מן המלאכה הזאת מכל וכל; אכתוב ואחשה מן הדבר שאתה שואל יראתי פן תאמר שאינני משגיח על דברך. על כן אמרתי טוב הדבר כי איחר תשובתי זמן מה ועבר זמנו בטל קרבנו. אבל אחת צריך אני להעירך השמר לך מלכת בדרך עקש ובאורח הבקרת־הדרשנית, שמר תם וראה ישר.

זה איזה שבועות ראיתי מה שנכתב בשמך במ"ע "נייאצייט"¹⁷ ולא היה רוחי נוחה הימנו, לא מפני שלא צדקת בדברך – כי ודאי צדקת וצדקת – כי אם מפני ששכחת דברי קהלת "עת לדבר ועת לעשות". ואומר לך מדתי בכמו אלה אם תלמיד שואל אף אם הוא שבוש וטעות או שטות או בורות אני משיב בנחת ואזכור דברי רב פפא שאמר לתלמידיו אפילו מלתא כי הא דאתיא לידי חובא לא ליסתבי אינש ולימא קמיה דרביה. אבל מי ששואלני למבדק אותי ואני רואה שטועה, אם בע"פ¹⁸ שואל, אני משיאו לדבר אחר ואם בכתב אינני משיב כל עיקר. שמר לך את המדה הזאת ולא תבוא לידי מכשול – ושמור גם זאת: כי אשום אשם מי שמדבר על הבל כמי שמדבר הבל.

בהיותך פה הבטחתי כי תשלח מאמר לבית תלמוד¹⁹ השגות על ספרו של דוקטור גידעמאן ולא מלאת את דבריך ולמה? כמדומני שלמדת עצלות מחכמי ברלין. מאמרי תולדות הרמב"ם נדפס גם בחוברת מיוחדת. ואני כותב עתה תולדות רש"י²⁰. ואל תתמה על זה כי אבוא אחרי המלך צונץ. הלא ידעת שאני בריתי לי בענינים באלה דרך לעצמי. אני מחזיק ביסודם של חז"ל שאמרו תולדותיו של אדם הם הם מעשיו הטובים לא מעשיו של מה־בכך.

שמעתי שבברלין קבלו את הרב מזאטון להיות שלישי בברית הרבנית בברלין. בלי ספק ספרו החדש היה לו למליץ בפני ראשי העיר. ומי יודע אם לא יהיה לשטן לשלום העיר. לפי דעתי הכת של הילדעסהיימער תוסיף אומץ על ידי הבחירה הזאת. שמור את הדבר הזה אולי יגיעו הימים ויתאמת מה שהגדתי לאחור.

עתה אשים קנצי למלי ואברכך מקירות לבי יהי אלהים עמך ויצליחך בכל אשר תלך כן חפץ אוהבך המיחל לתשובתך והמשתוקק לראות בהצלחתך.

פה וייען מו"ש²¹ פ' צו תרמ"א לפ"ק.

איזוק הירש ווייס

ג

אהובי ידידי ותלמידי! שלש אגרותיך עם הכת²² אשר יעדת לתתו לבית תלמוד קבלתי על נכון, ואתה רצה נח תודתי עליהם כי בכלם שמחתי. גם הגיעונו 10M אשר שלחת²³. הכ"י יקר לי מאד יותר מאשר תדמה בלבך. ההקדמה אשר כתבת טובה היא וישר כחך וחילך לאורייתא. להראותך כמה ישר בעיני מאמרך נתתו כלו במחברת ח' ויכיל כ"ב עמודים. חלק א' מן ההקדמה באשר כתבת מגלגול הדברים איך השגת הכ"י וממעמדך בלונדון צייתי שידיפסוהו באותיות גדולות ותקבל ה' עסקעמפלארי על נייר וועלין כאשר חפצת. אשר כתבת במכתבך האחרון כי צר לך שלא כתבת דבר בהקדמה מיהוסך אלינו בבית המדרש אל יצר לך על הדבר הזה כי אף אם היית כותב דבר מזה הייתי משמיטו. וחייב אני להוכיחך על דבר אחד והוא שאתה משפיל רוחך יותר מהראוי. ודע שמדת הענוה ודאי היא

המדה היותר טובה אבל גם לה יש גבול וכמה גדולים דברי חז"ל ת"ח צריך שיהיה בו אחד משמונה שבשמינית.

אשר לא השיבותיך דבר על מכתביך הראשונים יען כי חשבתי להבהילך עם המאמר בדפוס ולשמחך בראשית בכורי חכמתך אבל עתה בבא מכתבך השלישי אמרתי בל אאחר עוד פן תדאג ותצטער. הערותיך טובות ומרדדות כהוגן ותבואנה לרגלי הטעקסט.

צר לי מאד כי חלית בעיניך. הזהר מאד ואל תרבה לעיין בספרים בפרט בלילות ובוים המעונן כי חולי עינים קשה ולא תסתכן חלילה. אל תעשה רפואות בלתי בעצת הרופא. וה' יחלימך וירפאך רפואה שלמה.

אשתי האהובה הצדקת ת' צותני לפקוד לשלום לך. הלא ידעת כמה היא תכבד אותך וחפצה בטובך ובאשרך.

אני אחשוב כי בשבוע הבא כבר יושלחו העקסעמפלארי לידך.

יותר אין לי להודיעך כיום ואומר שלום לך ושלום לעוזרך הוא החכם המפואר דוקטור מאנטיפיורי²⁴ יהי ה' עליו סתרה. חיה בטוב ובנעימים כחפץ אוהבך כאביך.

פה ויען י"ג כסלו ה'תרמ"ה.

אייזיק הירש ווייס

ד

אל ידידי תלמיד הרב המובהק החכם השלם חריף ובקי מו"ה זלמן שעכטער נ"י בלונדון מכתבך היקר הגיעני ואשמח בבשורתך כי ביום ב' הבע"ל תחוג את חתונתך עם האשה אשר אהבת²⁵ יברך ה' את הקשר הקדש אשר יקשר לכותיכם ויאמר לדבק טוב. את החיים ואת השלום ישים אותותיו אותות, ועשה אתה את חותמו אמת. והיה ביום ההוא יום גילך העליני גם אותי על ראש שמחתך והיה זה שכר אהבתי.

כמו כן התענגתי על הבשורה השנית כי "כעת תקוה טובה נשקפת לך ממקום אחר" בהיות קרוב הדבר מאד כי תמצא מקום מנוחה להרביץ תורה בעמך בארץ אנגלטיא, ארץ אשר מעולם חכמיה בחכמת התורה מעטים. אתה אשר ידעתי וידעת את מכאוב לבי על אבדן החכמה מקרבנו אתה תבין ערך ענגי על השמועה הזאת. אבל ידידי ותלמידי שמע נא דברי אוהב אשר כאב את בנו ירצך ויאהבך. אם יזכה ה' ארצך והביאך לתור המעלה להיות מרביץ תורה לצעירים היעודים להיות מורים בישראל, השמר לך מלכת אחרי קצת מחכמי דורנו הנלזים במעלותיהם בדרישת התלמוד, המתברכים בלבבם שהם מבקרים בתלמוד אבל הם מקברים את התלמוד. וכל שכן שאל תקנא באותם המחפשים עולות בספרי קדמונים המתקנים על מנת לשבש ונותנים נפשם על גירסאות של מה-בכך. ומי מנה את כל ההבליים אשר בזמננו זה היו ענין לנענת בו רבים מן הדורשים והוא באמת תהו ורעות רוח. ואתה דע לך! כאשר בכל עלילות בני אדם אך הדרך התיכונה הוא הטוב אף כן נעשה בדרך מחקרנו. אל תהי סניגור הרבה ואל תהי קטיגור הרבה. הקטיגוריא והסניגוריא רחוקים בשוה מן האמת. וכבר ידעת ממני כי אין דבר שנוא בעיני יותר מהסניגוריא על כל אודותי וקטיגוריא בבחינת מדרשת התלמוד. אני קורא את הבקרת עד קצה האחרון ושניהם כאחד רעים, ממרים הם את

האמת. על כן עשה זאת איפוא בני: השמר לך ושמור את נפשך מלכת בדרכים האלה ואז חפץ ה' בידך יצלח.

החלק הרביעי מספרי דור דור ודורשיו יוגמר בסוף שבוע זה, ואקוה כי בתחלת הבא יצא לאור עולם²⁶. ומיד אשלח לך חמשה עקסמפלרי, אחד לך, אחד לתלמידך ואחד לידידי דוקטור אשער²⁷, ושנים: יען כי גם מחלק השלישי שלחתי לך איזה עקסמפלרי אשר מכרתם למיועדיך. ואם נצרכו לך עוד אחדים אשלחם לך. גם הודיעני אם האדרעסע שלך תהיה מעתה כמו עד עתה.

עתה באתי להודיעך כי בש"ק עסקתי בספרך על אבדר²⁸ וקראתי לשבת ענג ומצאתי בו הרבה דברים נכוחים למבין ולשמחת לבי ראיתי כי לא עברת על דבר מדברי המדרש בלי עיון עמוק ולא נעלם מעיניך שום ענין שראוי להתעורר עליו. והלואי שלא היית נפתה אחרי מנהג קצת סופרי זמננו העושים על כל קוץ וקוץ בספרם אלפי ציטאטע ללא צרך ומטפלים בדקדוקי עניות של אותיות ומלות כי אז הייתי אומר על ספרך כי הוא המעולה שבברכות שברכונני בהן מחברי ההארות וההערות למדרשים קטנים עם גדולים בעשר שנים האחרונות. רוח הענוה ההולכת בכל הערותיך תקנה לך כל הלבבות יחד, אבל לפי דעתי הפרזת על המדה. גם ענות הסופרים יש לה גבול. ושלא תחשוב שאדבר פה בחידות אעירך על שני דברים בפט"ו בהערותיך. שם כתוב "בן תורה נמצא בטל מתלמודו". ויפה הרגשת בהערה ב' ואמרת: וגם התואר בן תורה הוא מוזר לך. גם לי מוזר ולא ידעתי דוגמתו בתלמוד. ואמנם למה לא הרצאת ממנו התולדה שכל הגירסא הזאת היא מדרשן מאוחר. אין זאת אלא ענוה שלא במקומה. ואמת הדבר כי זאת הגירסא עשויה על יסוד הנוסחה הישנה, ושרש שתייהן הוא אבדר²⁹ הקדמון או נאמר התוספתא דאבות כמו שכתבתי בספרי דוד³⁰. ונראה בעיני שמקרה זה המדרש כמקרה הילמדנו שנעשו ממנו נוסחאות שונות שהם מדרשי התנחומא שיש מהם כמו ה' נוסחאות אשר לא ראי זה כראי זה והצד השווה שבהם שכלם ממקור הילמדנו. וכן לדעתי הענין במדרש הפסיקתא והדברים ארוכים ואין פה המקום לדבר עליהם. ושם בהערה ד' ממלות "ואולי בא" עד "רצ"ע"²⁹ אינני מבין אף דבר אחד מה כונתך והיה לך לברר דבריך.

סוף חודש יוני אלך למרחץ כמנהגי בכל שנה ושנה. ובאמת היה נחוץ לי לבקש מרגוע ונפישה כבר בחדש מאי כי ימי החורף ואחריהם ימי הקיץ היו רעים ומרים לבריאותי...

הנה הכברתי עליך דברים יותר מדי, דברים אשר אולי יחשיכו מעט רגשיך הצהובים אשר רוחך מלא מהם ביום שמחת גילך. אמנם יהי מה! הלא כן שר המשורר:
נאוה מעט תוגה בתוך שמחת גילנו/הלא גם בשחוק תדמענה עינינו.

עתה אשנה עוד הפעם את ברכתי לך ולרעיתך האהובה ליום חתונתכם ושמחת לבכם, וכמצוה עלי מאשתי הצדקת תי' אברכם גם בשמה. והנני אוהבך הנאמן כבריתו והקיים במאמרו להיות לך ידיד עולם.

ב"ה פה ויען יום ה' לסדר ברית מלח עולם היא לפני ה'. תרמ"ז³⁰

איוזק הירש ווייס

ה

ב"ה עש"ק פ' ברוך תהיה תרמ"ט³¹

הנני נותן לך את בריתי שלום/ איש חפצי מאז תמים הכרתך
בר לב וטהר נפש כשהם ויהלם/ ישר בלי חנף על כן חסד משכתך
ידידי תלמידי הרב הותיק חכם ושלם חריף ובקי מו"ה שניאור
זלמן שעכטער יושב בשבת תחכמוני בעיר לונדאן.

נבהלתי לשמועה כי לקח מעל ראשך עטרת תפארת אביך הצדיק ז"ל. המקום ינחם אותך וישמרך מכל רע מעתה ועד עולם. אל תתאבל ידידי יותר מדי. חק הטבע הוא שהבנים מקברים את אבותיהם. ואוי ואבוי הוא לאבות המקברים בניהם. חצי נחמה היא לך כי ידעתי מי ומה היה אביך כי זכית להקרא בן לאיש צדיק וישר כמוהו ולברך בשמו. צדקת מאד באמרך כי רק אני יודע את ערך תלמידי חכמים מהדור הישן תמימים ונאמנים בכל הליכותיהם. אמת כן הוא בכל יום ויום. אני מכיר יותר מה דורות הראשונים לדורות האחרונים. ועל כן בכל עת אשר נגזר אחד מזקנינו מבינינו נפשי תאבל ולבי עלי דוי.

את הרעויות קבלתי ומצאתי שם את מאמרי שתורגם³² אך בהיות שאינני מבעלי הלשון ההיא לא ידעתי אם מתורגם כראוי. אבל זאת הכרתי כי קצרו המאמר. והנה יעדתי להמ"ע הזה שלשה מאמרים בענין "המשיח" כתובים בלשון אשכנז. ובהיותך יודע מתוך ספרי ח"א דעתי בענין זה תוכל לשפוט הלך דעותי בהמאמרים ההם. ועתה בבקשה ממך לך אל החכם אברהם³³. ודרוש בעבורי בשלומי ואמר לו כי על פי בקשתי במכתבו אלי העתקתי המאמר הראשון מתוך כתבי האשכנזים ויעדתי אליו למלא בקשתו. והיה אם ירצה בעיני לפי תעודת המ"ע³⁴ הזה אשלחנו מיד. ואחרי חדש המאמר השני ואחרי ג' חדשים אם יגזור השם המאמר השלישי.

ע"ד המאמר המשיב את ס' קהלת לשלמה המלך לא אדע משפט אבל גם אין תרעומת על המחבר כי לחכמים לא יזיק ואין אנו אחראין לסכלים. ועל הבלים יותר משיעור הזה על השבעות השדים שבאו בענן כבד אמר הריב"ש בתושב סי' צ"ג אם הדבר אמת או שקר מי שירצה להאמין יאמין ואין הזק בזה. ומה שהזכרת דברי מחבר אחד האומר שרק הארטאדאקסים הם יהודים, לא ידענא מאי אידון ביה כי לא אדע מה הוא ארטאדקס לפי דעתו של המחבר ומה הוא יהודי? וכמדומני שהוא מתלמידי הקנאי ר' רפאל שמשון הירש ע"ה אשר כתב בספרו "חורב" אם תרצה למצוא ירא שמים וירא חטא לך אצל עמי הארץ. ציין לי בטובך המאמרים אשר בהם כתובים אלה הדברים למען אצוה לאחר מתלמידי שיקראם לפני ואני מוכן לשים עליהם.

אשר שאלתני על דבר הבית תלמוד אשר חשבתני להוציא לאור בצורה חדשה עוד לא אוכל להודיעך דבר שלם כי כל ימי הקיץ עברו עלי עם טרדות שונות. בתחלה הייתי עם אשתי ת' ובני ביתי במינבען אשר שם חגנו את חתונת בני דאקטאר מאקס ווייס אשר התחתן שם עם בת משפחה נכבדה מאד ומצויינת בעושר וכבוד והתמהמהתי שם ועל הדרך יותר משבוע. קצת זמן היינו אצל בתי ת' אשר היא במרחץ פיראוואטה. ועל כל אלה אני שוקע במלאכתי להשלים החלק החמישי מספרי והמלאכה הזאת דורשת עתה כל זמני, ועל כל לא יכלתי עוד להביא דבר אודות הב"ת³⁵ לידי גמר, אבל אקוה כי בקרב ימים יוגמר הדבר.

קאהוט³⁶ היה פה ובקר אותי בביתי אבל לא הייתי אז בעיר. את האדרעססע שלו לא ידעתי.

יותר אין אתי להודיעך היום. אנא אל תאחר להשיבני דבר ולא חצי דבר כי מאד נכספה נפשי לדעת את כל אודותיך, כי דואג אני לך כי במכתבך האחרון וכן בהקודם לו שכתבת אלי בחרף העבר אני רואה אותך מתאוונן על גורלך. בפרט בזה האחרון כתבת כי כל ימי הקיץ היו ימים של צער עמך וטרדות שונות ובוזה החרדתני. האם אין עוד מעמדך עתה כמעמדך אז? על הכל הודיעני והנח את דעתי. אוהבך בכל לב ונפש ומבקש טובך ושלומך כל הימים.
אייזק הירש ווייס

דרוש בעבורי ובעבור אשתי ת' בשלום אשתך ת' ולא יאומן כי יסופר איך בכל אשמח בבא דבריך אלינו.

1

שלומך ישנא אהובי ידידי ותלמידי הרב המובהק החכם המפורסם
החריף ובקי מו"ה שניאור זלמן שעכטער, מרביץ תורה וחכמה בקמברייגע נ"י.

הגדלת שמחה בלבי כי הודעתני כי עתה הרחיב ה' לך וסיימת את הפרק הראשון מתלמוד תורתך ברבים וחפץ ה' בידך יצלח³⁷. אשר התאוננת כי היתה ההתחלה קשה עליך עד מאד וכמה זמן אבד לך לסבת ההכנה הנאותה, למה תקרא לזה "אבדן" האין מה שלמדת בעת ההכנה שזה בנוק הזמן? בה יתן ה' לך וכה יסיף להרבות כבוד ביתך, ולהגדיל שלום תורתך ולהביאך מחיל אל חיל.

על אודותי אודיעך כי בחמלת ה' עלי החיים והשלום עמדי, ולערך שנותי, בערב ר"ח אדר ימלאו לי אם יגזור השם שבעים ושש שנה. לא שניתני כחי, ולא שניתני את טעמי, ולא שניתני את דרכי. אומרים אמור כי הזקנה תפעל על האדם להיות מתדבק בהישנות (Conservatism) וזה אמת מן הנסיון. כי באמת כן ראינו ברבים מחכמי ישראל אשר נדבו רוחם וחכמה מימי נעוריהם והיו כל ימיהם אוהבי האמת בלי שאת פני הסכלים. ויהי כי הגיעו ימי הזקנה התמכרו לחלקקות למען קנות להם מנוחה ותהלת הסכלים. אבל מעולם לא נמצא כן באנשי אמת. באמת הם עד זקנה ושיבה לא יבגדו בהדעות אשר הכירו אמתתן פעם אחת. ואני אודה לאל הרועה אותי מעודי כי נתן חלקי עם אלה ולא נתן חלקי עם החנפים.

שאלתני: אם קבלתי את מכתב ידידו הרב החכם המפואר מו"ה שמעון זינגער. לא ידעתי על איזה מכתב אתה שואל? אם על המכתב הראשון אשר שלח אלי על תמיכה הגונה ברוח נדיבה מאת האדון באראן ראטהשילד³⁸ ומאת תלמידך אהובי החכם הישר האדון מאנטעפיארי. על זה המכתב כבר השבתי לו וקיימתי קבלתו בברכה. אבל חוץ מזה לא קבלתי שום מכתב ממנו.

אמנם אחשוב כי אולי באת להזכיר עוני. הנה ידידו הנזכר כתב אלי במכתבו כי חפץ ממני כי אכתוב מכתבי תודה להבאראן ולתלמידך האדון מאנטעפיארי וגם להאדון אשר עזר ובוזה הקשה לשאול, כי זו שאלה נגד מדתי ונגד הרגלי מיום עמדי על דעתי אין מכיר טובה

יותר ממני. ואם אראה כי הנגידיים המתנדבים בעם תומכים כברכת ה' עליהם את התורה ואת החכמה והריקותי להם ברכה מלבי עד בלי די. אבל תורת פה היא בעיני כחנופה. ידעתי גם ידעתי כי אחטא בזה נגד נימוס העולם, אבל מה אעשה, אין אדם שליט במדות טבעו, היא דבקה בי מאז ועד אגוע לא אסור ממנה. אקוה כי בקרוב אשלח לכם אויסהענגעבאגען³⁹, והיה זה כופר תחת מעשה חנף על הספר ובדיו. כבר שלחתי את הכ"י לבית הדפוס, הפעם אדפיס פה אצל המדפיס קנאפעלמאכער.

אתמה מאד על אשר אתה דובר מן החשוכים בלונדון וכי ידם על העליונה! אני אינני יודע את העיר ואת שיחה ואנשיה אינני מכיר. אכן מפי השמועה ידעתי כי היא עיר ואם בישראל במעשים טובים והאחרונה בתורה. האמנם כי זה חלק רוב העיירות הגדולות עתה בארצות איירופא. אבל לפי ששמעתי לונדון פחותה מכלן בתורה, ועל כן במקום שאין אור התורה מאיר שם חשך ולא אור. שם יצמחו עמי הארץ חסידים. שם נמסרו גופי הלכות לע"ה, ועל כן מה תצק. עולם כמנהגו נוהג, ואין מפרשים לחכם.

אם תבא ללונדון דרוש בעבורי בשלום האדון החכם המפואר אוהב עמו והתורה באמת מו"ה ק. מונטיפיארי ואמר לו כי עשה צדקה וטובה לחכמת ישראל אשר תמך בימין צדקו את הוצאת חברי דור דור ודרשויו ח"ה. בגלל הדבר הזה יברכהו ה' ויזכהו להיות עם כל הנלויים אל מחזיקים דת משה וישראל ומשומריה בטהרה.

את ידידנו הרב זינגער תפקוד לשלום בשמי. תמהתי כי עד עתה לא מלא דברו אשר הבטיחני בהפרדו מעלי לכתוב לי מזמן אל זמן איזה דבר תורה וחכמה! הראהו את מכתבי הוזה כי במחשבתי כונתי אף אליו.

בספרי ח"ה⁴⁰ הזכרתוך כמה פעמים במאמרי על הרא"ש ועל ר' יהודה בנו. ובקצת מקומות תקנתי קצת שבוישים אשר נעלמו מעיניך⁴¹.

ובזה אשים קנצי למלין ואברכך בברכת טוב. ואדרוש בשמי ובשם אשתי ובתי וכל בני ביתי בשלום אשתך ובנך ובתך יחיו לאי"ט⁴², והיה בטוח באהבתי אליך כל הימים. מוקירך ומכבדך

אייזק הירש ווייס

1890. 12. 26

ז

לכבוד אהובי ידידי ותלמידי אשר בך אתפאר
הרב הגדול החכם השלם חריף ובקי מפורסם
מו"ה שניאור זלמן מכונה דוקטור שעכטער נ"י!

החייטני בדברייך ודשנת לבי בבשורת כבודך כי העלוך בתור Doctor Honoris Causa⁴³ ואודה את ה' כי הראני זאת בחיי (עד הנה כתבתי בערב שבועות ופתאום נהייתי ונחליתי ונפלתי למשכב והיום ברחמי השם קמתי לשעות אחר חצי היום ותהי ראשית מלאכתי להשיב על מכתבך). את מאמרך⁴⁴ קראתי והתענגתי וראיתי מתוכו כי אתה האיש אשר ירדת לסוף כונתי בחבורי. מראש ועד סוף קראו לפני את המאמר ומצאתי בכל מקום

קלעת אל המטרא ולא החטאת ואמרתני כמותך ירבו בישראל. והנה אין לאל ידי להרבות דברים היום כי אני חלש מאד וכבר דרוש לי לשוב אל ערשי, וע"כ לקצר אני צריך. דרוש בעבורי בשלום הרב החכם שמעון זינגער⁴⁵ ידידנו ואמר לו כי נפלאתי מאד עליו כי לא יזכירני לשלום עמו כל השנה. אם אפקוד לשלום את אשתך ת' ושני בניך. וכן אשתי ת' דורשת בשלום כלכם. עתה יהיה ברכה אתה וכל אשר לך והנני אוהבך כאב, נאמן בברית, כאח נאמן איזוק הירש ווייס

ח

לכבוד ידידי ותלמידי אשר כבן אהבתיך הרב הגדול החכם המפורסם פראפיטור ש.ו. שעכטר באוניווערזיטאט קעמברידגע בענגלאנד, תהלתי ותפארתי!

זה כמה אשר החדלתי ממך פרי עטי כי מאד קשתה עלי הכתיבה וגם אור עיני אין עוד אתי כמקדם. ואמנם היום הקרה ה' לפני איש יקר ממיודעי הוא בעל ספר "היהודי לפי התלמוד" כבוד הרב מו"ה יצחק סובאלסקי מווארשא⁴⁶ ובהיות האיש חשוב בגלל חכמתו ומדותיו ובקש ממני להשתדל לפניך כי תקבלו בספ"י⁴⁷ ותנחחו בעצתך באיזה אופן ישיג מטרת חפצו בלונדון בענין החבור הגדול אשר בדעתו לחברו. אמרתי בל אמנע הטוב מבעליו ואחלה פניך לעשות בקשתי ככל יכלת ידיך. ויען כי המלאכה אשר יזם לעשות טובה ולצדקה תחשב אכפיל בקשתי ואומר לך שלום ולאשתך היקרה ולכא"ש⁴⁸ שלום. אוהבך מוקירך

א.ה. ווייס

1. אברהם יערי, אגרות שניאור זלמן שעכטער אל שמואל אברהם פוננסקי. ירושלים, תש"ד.
2. ישראל דוידזון, "לקט מכתבים מחכמי ישראל לשוח"ה, יד ושם לזכר אברהם זלמן פריידוס. ניר-יורק, תר"ץ.
3. נחמן מתתיהו (נורמן) בנטביטש, "אגרות שניאור זלמן שכתר לאחר-העם", מלילה, II מנציסטר, תש"ו.
4. Alexander Scheiber, "Letters of Solomon Schechter to William Bacher and Ignace Goldziher," *HUCA*, XXXIII (1962).
5. Meir Ben-Horin, "Solomon Schechter to Judge Mayer Sutzberger," *Jewish Social Studies*, 25:4 (October 1963); 27:2 (April 1965); 30:4 (October 1968).
6. *Students Annual*, Vol. III: Schechter Memorial, May 1916, p. 13.
7. מכתב זה נתפרסם אף הוא בשנתון תלמידי בית-המדרש לרבנים, עמ' 14-15. המכתב המקורי לא נשתמר בארכיון שכתר.
8. המאמר, בצירוף הקדמה והערות, נתפרסם בבית תלמוד, 3, 1885, עמ' 235-244.
9. *Application and Testimonies for the Post of Lecturer in Talmudics in the University of Cambridge*. London, 1890, 12 pp.
10. *Talmudical Fragments in the Bodleian Library*, by Solomon Schechter and Rev. S. Singer. Cambridge University Press, 1896.
11. כנראה, המכתב הוא משנת תרל"ט.
12. ד"ר פנחס פראנקל (1848-1887), שלמד ביחד עם שכתר בווינה והוזמן לברלין בשנת 1877 כממלא מקום לאברהם גייגר. שכתר הקדיש לזכרו את הכרך של *Studies in Judaism*, 1896.
13. הרב הגאון מורנו הרב חיים אופנהיים (1832-1891). וייס הקדיש לו את החלק החמישי של דור דור ודורשיו.
14. שבת קדש.
15. מחקרו של וייס, "רבנן דאגדתא ומורי הכנסיה" נתפרסם בבית תלמוד, שנה א', תרמ"א, עמ' 93-102; 129-134.

16. פליטת הקולמוס בשביל שניאור.
17. הכוונה למאמרו של שכתר, "Antisemitische Ethnographic," *Die Neuzeit*, XXI:1, January 7, 1881, pp. 24-25.
18. בעל פה.
19. שם התקופון שערך וייס ביחד עם מאיר איש שלום בשנת תר"ם-תרמ"ו. חלקו הראשון של ספרו הגרמני של גידעמאן, *תולדות החנוך והתרבות בימי הבינים*, יצא בשנת 1880.
20. שתי המונוגרפיות הופיעו בבית תלמוד ונדפסו בנפרד בחוברות *תולדות גולוי ישראל* שלו (1882-1881).
21. מוצאי שבת.
22. כתב-היד של המאמר, "פירוש י"ג מדות מרב סעדיה גאון עם הקדמה והערות", שהופיעו בבית תלמוד.
23. עשרה מארק.
24. קלאוד מונטפיורי (1858-1938). שהזמין את שכתר לאנגליה כדי ללמוד אצלו.
25. שכתר בא כברית הנשואים ב־22 ביוני, 1887.
26. הספר יצא בשנת תרמ"ז, שבה נכתב המכתב.
27. אשר אשר (1837-1889). שהיה רופא ומזכירו של איגוד בתי-הכנסת באנגליה.
28. מהדורת שכתר *לאבות דר'* נתן הופיעה בשנת תרמ"ז. במהדורה זו דן וייס בחלק ג', פרק כ"ג של ספרו.
29. חזרין עיון. קטע זה מהערה ר' בא בתוך הערות לנוסח ב', פרק ט"ו. עמ' י"ח.
30. פרשת קרח.
31. פרשת עקב.
32. הכוונה למאמרו, "The Study of the Talmud in the Thirteenth Century," *JQR*, vol. i, p. 289, 1889.
33. ישראל אברהמס (1858-1924), ששימש עורך הרבעון האנגלי ביחד עם קלאוד מונטפיורי.
34. המכתב-עתי. מאמרים אלה לא באו ברבעון האנגלי.
35. הבית תלמוד.
36. אלכסנדר קהוט (1842-1904).
37. שכתר נתמנה מרצה בספרות תלמודית בקיימברידג' בשנת 1890.
38. נתנאל מאיר רוטשילד (1840-1915).
39. עלי-הגדה.
40. חלק ה'.
41. במקומות אחדים מזכיר וייס את מחקרו של שכתר על צוואת ר' יהודה בן הרא"ש. בפרק ה' ברא"ש, בעמ' 68, הערה 8, למשל, הוא אומר שלקח כמה דברים מן המחקר, שנתפרסם על-ידי "החכם ר' זלמן שעכטער עם הערות והקדמה מפוארת". באותה הערה הוסיף את תיקוניו.
42. לאורך ימים טובים.
43. כנראה הכוונה לתואר הכבוד MA ששכתר קיבל בשנת 1891. את התואר D. Litt. קיבל בפרברואר 1898, לאחר גילוי הגניזה בקאהיר.
44. הכוונה לסקירתו של שכתר בשם "The History of Jewish Tradition", שהופיעה ברבעון האנגלי, שנה 1896, עמ' 445-470. המאמר נדפס מחדש בספר *Studies in Judaism*, חלק א', 1896, עמ' 182-212.

לאות וחרות

(הרהורים לאחר קריאת "מולכו" לא.ב. יהושע)

אסתר יפתח־אל

בהם אני מרגישה "בבית" – ירושלים של שכונותיה, חיפה על רחובותיה, כרמיאל – יודפת – "זרועה". ולעומת האיזכור המדוייק של שמות המקומות על כתובותיהם – בלט מאוד העדר שמותיהם של אנשים רבים המופיעים בספר. ייתכן אפילו, ששם הזכר פעם אחת, אולם נשכח ממני בהמשך הקריאה, כי יהושע העדיף לכנותם בתאריהם ועל פי תכונותיהם: הזקנה, היועצת המשפטית, הילדה ועוד.

מאוד מציאותי (וגם סמלי) הוא המיתח הקיים בכל הרומן בין "הזקנה" – חותנתו הייקית – לבין אימו – ספרדיה, בת הישוב הישן בירושלים. הקפדה על התנהגות תרבותית, קורקטית ומכובדת מזה – מול ויטאליות בלתי אמצעית מזה. "הזקנה" שוכנת בבית־אבות, בין בני גילה הדומים לה ברקעם התרבותי, ממשיכה לשמור על המינוי לתזמורת הפילהרמונית, מוצאת שפה משותפת עם נכדיה; מולכו משתדל מאוד לשמור על הקשר עימה מתוך נימוס וכיבוד מעמדה. ולעומתה – האם הישישה, הנותרת בודדה בבית המשפחה הישן בירושלים, אשר לא הסתגלה לתהליכים שהתרחשו בשנות המדינה, ודוחקת בבנה לא להישאר ללא אשה. קשרים עם נכדיה אינם נזכרים כלל לאורך היצירה. המתח בין

שבועות אחדים שהייתי במחיצתו של מולכו. ליויתי את הגבר ההססן והמתלבט החל מחדשי הטיפול המעיקים באשתו; ולאחר מותה – בכל אותה דרך תחתנים המתפתלת בין מקומות שונים בארץ ובעולם ובין "תרבויות" שונות שהתגלמו בדמותן של נשים אחדות.

במרוצת קריאתו של פרק "הסתו" הראשון הלכה לעולמה, לאחר מחלה ממתרת, חברה קרובה שלי; כל תיאור ריאליסטי וכל הרהור באותו פרק דיברו אז אלי וחשתי הזדהות עם רגשותיו של מולכו. הודיתי בליבי לא.ב. יהושע על כושרו להעביר לנו, הקוראים, את תחושות הכאב, האומללות והיגון – ואף את ההקלה בתום סבלו של החולה.

אולם בהמשך הקריאה הרגשתי מעין ליאות. התיאורים הנטורליסטיים של פעולות היום־יום של מולכו והסובבים אותו חזרו על עצמם (כגון – פעילויות במטבח ובמכונית ובחדרי־השירותים), ובמשך הזמן התחילו לייגע. התחלתי לתהות: לאן מוביל כל זה? מה רוצה יהושע לומר לנו? האם דרושה לשם כך החדירה המפורטת אל כל תנועה של הגיבור וגיבורי המשנה?

מה ש"תפס" אותי והמשיך לסקרן היו תיאוריהם של המקומות השונים,

ריקני – בלא להבין בדיעבד בדיוק את הטעם בנסיעתו וכיצד התגלגלו הדברים באמת.

לכאן שייכת גם "דמותו" התמהונית של הארגו הארוך והצר, אותו סוּחבת עימה נינה זאנד דרך מדינות רבות. "כמין ארון קטן וצר מעץ ישן ומשובח... והארגו היה באמת חינני... מולכו... חיבק את הארגו בשתי ידיו... (ולארגו) ידית מתקפלת, מוזהבת מעט" (272) – פרטים חיצוניים רבים המבטיחים משהו מסתורי, משהו מרתק, הצפון בבית־קיבוץ זה, אשר בעטיו כדאי לטלטלו משם לכאן ומכאן להתם. הארגו המסתורי מתגלה עוד פעמים רבות ברצף הסיפור – בכלי רכב, בבתי־מלון, בטרקלין ובחדר־השינה; הוא מושא לדאגות, לטרחות, לטיפולים שונים. רק לקראת סופו של הפרק "מבקש לדעת מה יש בו בארגו" ולאחר פתיחתו מתגלה כי "כצפוי לאֵ היה שום דבר מופלא, רק בגדי אשה... וביניהם כמה מוצרים ישראליים קלים לרפד את הדפנות..." (336). איזו אכזבה לקורא! במשך עשרות עמודים צפייתו עולה לדעת פרטים על תכנון המסתורי של הארגו המוזר – והנה: לא כלום! בדיוק כפי שקרה למולכו עם אותן נשים (ועם אחרות). הצפיה האנושית הפשוטה אל משהו חשוב, בעל משמעות; האשליה כי אכן אנו מתקרבים למימוש משמעות וטעם בחיינו – מתנפצת אל עובדת ה"שום דבר, כצפוי", כפי שנתגלה בארגו המוזר.

כאמור – בתוך המסגרת החיצונית של שני מקרי המוות הציב יהושע

שתי אימהות אלו מייצג יפה את הקוטביות בחברה הישראלית.

על המשמעות המיוחדת של מוטיב החומה כבר עמד מנחם פרי (בדבריו הקצרים על עטיפת הספר): "החומה היא החתך הכואב והמוכר, וגם פינת שקט מרגיעה". זו חומת־ברלין, שמה נקלע מולכו מספר פעמים, אך זו גם "חומת אבן גבוהה (הסובבת) את בית־המצורעים" בירושלים (189) וגם "גדר הבטחון" המקיפה את המושב בצפון, והסורג המותקן בדירת מולכו, וכמובן – חומות ירושלים המחולקת.

מסכת הרומן היא כולה רצף של התלבטויות והיסוסים, כיסופים חסרי־פשר, החמצות וכשלונות. כל הטלטלה הזאת, נטולת כל קרקע מוצקה, חסרת הבטחון – נתונה בין שתי ודאויות איתנות, המהוות את המסגרת לסיפור כולו: עובדת מות־האישה בסתיו הראשון ועובדת מות־ה"זקנה" בסתיו השני.

בין שני מקרי מוות אלו מצויה, כביכול, מסגרת שניה – ברלין. שם, בברלין, נוכח "החתך הכואב", מולכו מצוי פעמיים במחיצתה של אישה אחת – אישה עצמאית המנהלת את חייה מתוך הכרת ערכה העצמי ושאיפותיה. נוכח כל אחת משתי נשים אלו מולכו נראה כ"שולט במצב" – יש לו תפקיד, יש לו מטרה, הוא המחליט על נסיעה זו. אולם המיפגש האמיתי בין שתי הדמויות אינו מתרחש: האישה איתה הוא שוהה בברלין מתחמקת והולכת. השליטה נשמטת מידי מולכו, והוא חוזר לחיפה לברו,

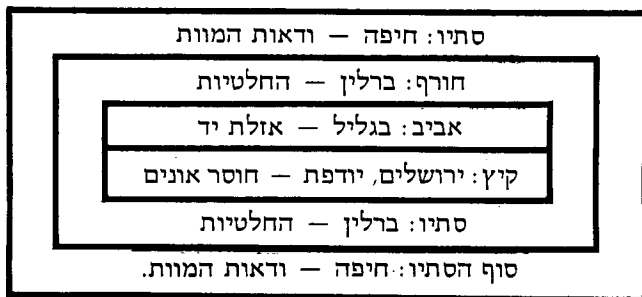
האתיופים השחורים, ע' 186, שכונה שחורה ודי אלימה, ע' 195, סתם ילדה שחורה, ע' 200, נערים החובשים מגבעות שחורות, ע' 200 וכן: האם אפשר לפתח את המתים? ע' 175, מתים גוססים, האויר מת, ע' 186, היא מתאבדת בסוף, ע' 204, הוולד... שלא נולד, ע' 255, מדוכא מן המוות ע' 262 ועוד ועוד). הכל שואף אל קדרות ואינות. הילדה הקוצ'ינית, כעין דמות תעתועים נחשקת, מופיעה ונעלמת; יערה אדלר, חסוכת הבנים, מותשת מן התשוקה המתמשכת ומן המאמצים להבאת ילד לעולם – גם הן נגררות אחרי עובדות החיים האכזריות, ואין בכוחו של מולכו להושיע – לא להן ולא לעצמו.

הכניעה לקדרות ולחידלון מתבטאת גם מספר פעמים במשך הסיפור ב"ירידות" של הגיבור באפיקי הוואדיות – ירידה למפל, הסבוך בצמחיה, ליד המושב בגליל (6-165) וירידות לוואדי ליד ביתם בחיפה ("ירידות" אלו מזכירות גם את "ירידת" גיבורו של "תחילת קיץ 70" אל חדר המתים במורדות המרכז הרפואי "הדסה" בעין־כרם...).

נוכל, אפוא, להבחין ב"מסגרות" הרומן:

מסגרת נוספת – של שני מסעות עם אשה מחיפה לברלין. ובין המסגרות הללו קלות עונות האביב והקיץ – כל אחת מהן מתרחשת במקום אחר ועם דמות נשית אחרת. בעונות אלו מרגיש מולכו בלתי בטוח, נגרר אחרי הארועים ואינו שולט במצב. בכל אחד מפרקים אלה אנו נפגשים עם גבר אחר, המטיל את צילו על מחשבות מולכו ועל מעשיו – השרלטן יאיר בן־יעיש, המשתלט על עדה שלמה במושב בגליל בפעולותיו החקמקמקות החשודות, שאינן ניתנות להבהרה; והמדריך לשעבר אורי אדלר – איש חבורת ה"שכטריסטים", אנשי יודפת, חוזר בתשובה, כעין "לופטמנש" ישראלי, אשר נותר ערירי, ללא ילדים. האם במקרה מכונים שני גברים אלה שברקע הסיפור בשם "יאיר" ו"אורי"? דומה כי הם "מאירים" את כל מהלך הענינים בתלישותם ובחומר ממשותם. ה"אור" שהם נושאים לפניהם – הפעלתנות העסקנית מזה, ואורח החיים החרדי מזה – מתגלה כאור כזוב.

בעונות אלו – האביב והקיץ – שולטים בסיפור איזכורים של "שחור" ושל "מוות" – (בגדי בלט שחורים, ע' 147, רביד צמר שחור, ע' 171;



אריאלה דים: נשים במקרא

יעל לזין

זאת הפעם



בספרה "זאת הפעם" מוגש קובץ מאמריה של הסופרת והחוקרת המנוחה אריאלה דים אודות עשר נשים מהמקרא: חווה, שרה, רבקה, תמר, מרים, נעמי, בת-שבע, אמנון ותמר, השונמית ואסתר. מתוך כלל המאמרים דומה כי ניתן לייחס ערך מדעי מובהק לשניים; זו אודות אמנון ותמר וזו אודות האשה הגדולה משונם שבהם נקטה המחברת ניתוח ספרותי בשיטת ההקבלה הפנים-מקראית. על אלה נרחיב עוד בהמשך.

מרבית המאמרים משיקים לגבול שבין הפרשנות ההתנהגותית לבין ביטוי לירי.

© זאת הפעם — אריאלה דים הוצאת ראובן מס, תשמ"ח/120 עמודים.

להתאהב, אחרת אין לזה תכלית... מוכרחים ממש להתאהב" — אלו המילים בהן מסתיים המסע הארוך, בן השנה ורבע. החרות עצמה מתגלה לבסוף כמצב נבוב — אם אין עימה יומה, פעלתנות, עשייה אקטיבית; החרות עצמה אינה אלא מסגרת המאפשרת פעילות למימוש של תכנים וערכים — אך מימוש זה לא חל לאורך חמשת פרקיו של "מולכו".

כאמור — היתה הקריאה ברומן מלאה כלשהי ומייגעת, ועד למשפט המסיים קשה להבין לאן מוביל המחבר את גיבורו. שוקעים אנו יחד איתו בתוך אלפי פרטים של חיי היומיום ובמשך הקריאה תוהים ביחד איתו "מה אפשר לעשות בחירות הזאת"?

מצובה, אייר, תשמ"ז

ובכן — לבי-ליבו של הסיפור, בעונות הפריחה וההבשלה של האביב והקיץ, רצוף הרגשות חידלון ויגון. ובמקביל לכל הקורה איתו בשנה זו מלווה את מולכו הרומן "אנה קרנינה": "והקריאה בספר הספריה הישן נראתה לו מוזרה, כמו יצטרך בסוף להיבחן עליו" (140) — אכן, הוא עומד לעבור בעצם חייו את המבחן הנרמז ב"אנה קרנינה": "למה היא מתאבדת?... היא פשוט מאבדת את תחושת החירות שלה" (204). ולאחר שקרא כעבור מספר חודשים את תיאור התאבדותה בתחנת הרכבת, "חש רצון עמוק להביע את תודתו לטולסטוי המת" (295). כי הרי, בניגוד לאנה קרנינה, ניסה לחשוב כי הוא עצמו "כבר חפשי לגמרי... ומה אפשר יהיה לעשות בחירות הזאת?... מוכרחים ממש

המהדיר, יהודה ליבס, ציין בהקדמתו לארבעת המאמרים אשר ראו מכבר אור בבמות שונות, זו אודות חווה מעל דפי בטאון זה, אם כי לא ציין מראי מקום מדוייקים. זמנם המשוערך של יתר המאמרים – אם כלל היה ידוע – לא נמסר. מכל מקום, על פי מה שלפנינו ברור כי הדברים לא נכתבו בסדר הרציף של הופעתם בקובץ. למרות זאת ניתן למצוא אחידות רעיונית פנימית בתפיסות מרכזיות ובדרכי פרשנות לאורך רבים מהמאמרים.

עיקר דמותה של חווה נצבעת בשחור. עם זאת, מוצאת המחברת פתח של זכות בהידמותה לבורא בכוח ההמתה וההחייאה. "... 'ותרא האשה כי טוב'... 'וירא אלהים כי טוב' – זו לשון הבריאה. ובה, בחוה ננקטה לשון האמורה בבורא העולם. רק בה... הפכה חוה והיתה לבת-אומנתו של מי שאמר והיה עולם! שהרי היא היתה לממיתה ומחקה. שלולא היא, הרי היא אדם טובב לו בעדן עולמית-בן-אלמות-עד-עולם, שלא נקנסה עליו מיתה – אלא שברגע הרה-גורל אחד נטלה חוה את הרגע לידיה – והגתה אותו ממסלול מהלכו" (עמ' 19). בסיום המאמר אודותה מוצבת בספק התממשותו של העונש לו זכתה בגין הסטה זו "והוא ימשול בך". ואולם, מוטיב זה של נטילת הַקְּהָה בידי הדמות הפועלת הנרונה שבה ומופיעה לחיוב בתבנית לשונית זו בארבעה מאמרים נוספים ונראה בעליל כי לדירה אין הקללה בגדר גורל ויעוד בלתי ניתנים לריסון ולשליטה.

אם פעולת ההגייה בוצעה על ידי חווה בניגוד לחוק טורחת המחברת להדגיש בדבריה אודות נעמי ושרה כי לאורו הלכו. וכך מצינו אודות נעמי: "... 'איפה לקטת היום ואנה עשית? ורות תספר אז לתומה: 'שם האיש אשר עשיתי עמו היום בצו'. רגע – ואלומת אור חולפת כברק. הגיע הרגע לעשות. ולא – יחתם גורלה וגורל רות לאלמנות וערירות עד עולם. ונעמי התנשאה, נטלה את הרגע לידיה והגתה אותו למסלולה. על פי החוק. שכן אותו רגע עברו לפניה בדין כל נבכי החוק ואפיקיו, כל פרצותיו ותקדימיו, והמנהגים" (עמ' 57). תבנית לשונית זהה כמעט לחלוטין ננקטה אודות שרה: "ויום אחד עמדה פתח האוהל וראתה. 'ותרא שרה'. וכי מה ראתה שם כי ככה נועקה? את בן הגר המצרית ראתה. מצחק. או וברגע ההוא, שם, מפתח האוהל דימתה שרה אמנו לראות את מסילת דברי-הימים כמתפצלת לעיניה... ושרה התנשאה, נטלה את הרגע לידיה והגתה אותו ממסלולו – על פי החוק. על פי החוק, שכן אותו רגע עברו לפניה בדין כל נבכי החוק ואפיקיו. כל פרצותיו והתקדימים" (עמ' 25).

ראייה זו של הדברים מצויה גם במאמר על רבקה המתוארת כבת-דמותה של שרה, בהחליפה הברכות (עמ' 31-32) ובחמישית ננקטה תבנית לשונית זו ביחס להזכרתה של בת-שבע לידוד את דבר הורשת המלוכה לשלמה (עמ' 73). קיבוץם וקירובם של עניינים הנראים לכאורה כנבדלים אלו מאלו וניסוחם הוזה במשבצת כמעט ערוכה מראש נראים לקורא כמלאכותיים כלשהם. ואף שאין בכך כדי לפגום במהלך ובקצף שאר הכתוב במאמרים הללו ראויה היתה מי ששוררה שיר הלל להכוונתן של הנשים את מאורעות הזמן ותהפוכותיו לחרוג ולשנות ממטבע זו שטבעה לעצמה.

במספר מקומות נוגעת המחברת בהשוואות קלות בין נשים שונות. רבקה, כאמור, מתוארת כבת דמותה של שרה. אסתר מתמקרת עד שיעור קומתה של שרה עד שמרדכי, בדומה לאברהם, נשמע לה: "ויעבר מרדכי ויעש ככל אשר-צותה עליו אסתר". כן נדמית היא

לרחל בפלך השתיקה שנטלה הימנה (עמ' 117). רחל ולאח בערמוניותן – אף כי היתה לטובה – דבקו במידתה של רבקה בהחליפה הברכות (עמ' 31-32).

דמויות הגברים מוארות אגב-אורחא בזיקתן לנשים הנזכרות בלבד. מעניינת העמדה המובעת אודות דוד, אשר, לדברי המחברת, הוגע ונרחף קדימה בשלבי חייו השונים על ידי נשים שונות; הוא שנעמי טיפלה בזקנו, מקהלת נשים הריעה לו אחר נצחונו על גלית, ניצל על ידי מיכל, שפיכות דמים נמנעה בגין אביגיל והאשה החכמה מתקוע החזירה לו את אבשלום (עמ' 63).

במקומות שונים חוזרת דים מתורה לנביאים ומנביאים לכתובים והיא מקשרת על דרך ההשאלה תיבות שנאמרו בפרשה אחת על חברתה. כך על משקל הנאמר בבת יפתח נזכר בהקשר לשרה הביטוי "לבכות ולתנות את מר עקרותה" (שופטים יא, לו, מ) (עמ' 23). תמר היושבת ומחכה איך יפול דבר מעוררת הד לדברי נעמי אל רות "שבי בתי עד אשר תדעין איך יפל דבר" (רות ג, יח) (עמ' 39). בת שבע שלא נקראה לאחר אותו מעשה לארמון המלוכה מזכירה את אסתר שלא נקראה אל המלך זה שלשים יום (אסתר ד, יא) (עמ' 70). התיבות "באי ואלבישך רקמה. אנעילך תחש ואחבשך בשש ואכסך משי ותיפי במארד מאד ותצלחי למלוכה" (יחזקאל טז, יג) הוסבו על אסתר (עמ' 115).

במרבית המאמרים ניכרת הסתמכות על מקורות שונים בדברי חז"ל כאשר יש והיא גלויה ויש והיא מובלעת ומשוקעת בינות ניתוח פילוסופי או ליריקה. לעיתים עורכת דים עצמה דיוקים מעין אלו שערכו חז"ל. כך מופיע ניתוח מעניין של השם מרים, בו נתכנתה לראשונה אחר היציאה ממצרים. "אחות, פועה, עלמה, הנה שם קורא לך: מרים, שאת שלחת ירך. רמה ירך. שררת. מררת – גברת. גבירה לים את, מרים! ואז כבר שב וסגר עליהם המדבר וכבר שלושת ימים במדבר... ולא מצאו מים ויבואו מרתה. ולא יכלו לשתות מים ממרה כי מרים הם" (עמ' 47).

כבר צויין כי רישומה של הליריקה ניכר במאמרים. צורה ספרותית זו מופיעה מפורשות במאמרים אודות חווה (עמ' 11-12) ואודות אסתר (עמ' 116-117). ואולם היא מצויה במסווה של פרוזה לכל אורך הדברים במקומות מרובים מהזכיר. אף אמצעים אמנותיים אינם נעדרים מהקובץ. כך ננקטות פעמים רבות לשון נופל על לשון [כגון: "ער הרע" (עמ' 37)] ואליטרציה [כגון: "כבר ביום הששי יש לחוש כי בין השמשות כבר ממשמש" (עמ' 13)]. חוקרי סגנון אף יגלו ביטויים שונים השבים וצפים לאורך הדברים.

אשר למאמרים בעלי האופי המדעי, במאמר אודות אמנון ותמר שהתפרסם מכבר ב"הספרות" מנתחת המחברת באופן מקיף ומעמיק סוגיה זו, תוך השוואה למעשה דינה ולמקומות נוספים במקרא. למאמר אודות השונמית התוודעתי עוד בעיבוד השונה קמעה כפי שהופיע ב"דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות"¹. בקוראי זמן מה לאחר מכן בספרו של פיבל מלצר "פרשת השבוע והפטרותה"² על הפטרת פרשת וירא, הכוללת אף עניין זה, לא יכולתי שלא לעמוד על הדמיון הרעיוני – אם כי בהרחבת-מה בדברי דים – בין שני המקומות. ביצירות פרי עטם של סופרים וחוקרים ניתן פעמים רבות לגלות זיקות מסוימות לחומר אחר, וטבעי הדבר שאדם יקלוט קליטה תוכנית מה שקרא ולמד. כך, דרך משל, עיקרי

דברי דים אודות חוסר הופעתה בפועל של קללת "והוא ימשול בך" מופיעה אף בדברים שכתב אברהם קריב. וכך מצינו, בין השאר:

תולדותיו של מין האדם זרועות קוץ ורדרר למכביר, ואחד הקוצים שבהן הוא שעבוד האשה, שלבש אצל עמים שונים צורות שפלות ביותר, – הלא היא קללת "והוא ימשול בך", שהכתוב מצרפה לסבל הביולוגי שנגזר על האשה. אולם לאחר שאנו קוראים על קללה זו בהתחלת ספר בראשית, עלינו לעבור כמעט עד קצהו של המקרא כדי למצוא רישומה של קללה זו בפועל. והיכן שרוי צלה? רק במלכות אחשוורוש, ששם פקד חוק "להיות כל איש שורר בביתו"... האשה המקראית לא היא מושפלת, זקופת-קומה היא ומעלת-אדם לא נגרעה ממנה כמלוא הנימה. ומצינו אפילו כי אדם המעלה, נשיא אלהים, אברהם אבינו, נצטווה: "כל אשר תאמר אליך שרה, שמע בקולה"³ נמצאו למדים מן המקרא גופו, כי קללת "והוא ימשול בך" לא נאמרה דרך גזירה, אלא קללה זו תהא אורבת לאשה...⁴

ניכר אמנם דמיון לא מעט בין הדברים, אך לא ניתן להצביע בצורה חותכת על שאיבה, אם כי אין זה מן הנמנע, ויש להשקיף על כגון זה בגדר הסביר והמתקבל.

אך שונים הם פני הדברים בנידון "האשה הגדולה משונם". מלצר מזכיר תחילה את הכנסת האורחים לה זכה אלישע ומצביע על תכונה זו שהיתה טבועה באברהם. בהמשך עומד הוא על דמיונות בין הבשורה על הולדת בן השונמית לבין זו על הולדת יצחק. לאחר מכן מציין הוא את עניין מיתת בן השונמית ושכיבתו של יצחק ללא ניע אשר מעוררים רושם זהה מבחינת המתבונן מבחוץ. בדברי דים ישנו סדר שונה מאשר בהצגתו של מלצר שנערכה לפי סדר הפרק המקרא. דים עומדת קודם לכול על מידתן המשותפת של האלמנה מצרפת ושל האשה הגדולה משונם בהכנסת אורחים. לאחר מכן מרחיבה היא בדמיון שבין מעשה השונמית לסיפור הולדת יצחק והעקידה. בהמשך נזכר כי השונמית דומה לאברהם ולא לשרה במידת הכנסת האורחים.

וכה התבטא מלצר בעניין מוטיב זה: "מדת הכנסת אורחים והאמונה באיש האלהים, שתי מדות שהבליטו גם אצל אברהם אבינו"⁵. "קודם מתחיל העניין בהכנסת אורחים. בשני המקומות, בסיפור אברהם ובסיפור השונמית, מובלטת הכנסת אורחים לא-רגילה. לא הכנסת אורחים הבאה בדרך-אגב ומתוך הרגשה של מילוי חובה שנוהמנה. יש כאן הכנסת אורחים מכוונת, נמרצת ביותר, מכניס האורחים 'מחפש' את האורחים, מפציר בהם לקבל את שפע הטובה שהוא רוצה להשפיע עליהם..."⁶ לעומתם מדברי פתיחת דים בעניין: "...עצם הדמויות הפועלות במעשה שונמית מקבילות לאלו שבסיפור העקידה. וקבלה זו יש בה כדי להפתיע שכן דומה שהאשה בפרקנו מקבילה לאברהם ואילו בעלה, שברקע – ממלא את תפקידה של שרה. האשה השונמית בולטת במידת הכנסת אורחים שבה – מידתו של אברהם אבינו... (עמ' 107).

באשר לדמיון בין גורל שני הבנים ציין מלצר: "בסופם של הספורים, הדמיונות אינם כה פשוטים. כאן לא נמצא ממש מלים דומות ואף המאורעות יש ביניהם הברלים גדולים

חשובים. אף-על-פי-כן יש גם צד של דמיון. יצחק הושם על המזבח ממעל לעצים ולפי ראות עיני אדם בשר ודם יש לחכות שעוד מעט ויעבור מארץ החיים. בסיפור השונמית אנו קוראים זיהנה הנער מת משכב על מטתו. הוא כבר איננו בחיים. בשני הסיפורים נלקחו הבנים מזרועות המוות לפי צו מלמעלה⁷.

והנה מדברי דים בעניין: "... והקבלה זו הולכת ומנחה אותנו לאורך שני הסיפורים, עד שלפתע אנו נעצרים: רגע, הרי נבדלים הם, הבדל נורא בין שני הסיפורים! שהרי פה, במעשה השונמית אכן מת הבן! ופה גם מזדקר לעינינו השרש ע.ל.ה. כמלת מפתח לשני הסיפורים גם יחד. השרש ע.ל.ה. עולה, בצורתיו השונות, פעמים רבות בשני הסיפורים כמו להדגיש שסיפור עקדה הוא זה, ועיקרו שכך אכן עלה לו לילד בגורלו – שעלה לעולה. והנהעולה דבר זה קנה אחד עם מסורת מדרשית עיקשת הנמשכת גם בפיוטים ואצל מפרשי ימי הביניים ולפיה גם יצחק אבינו עלה לעולה. לא רק נעקד אלא עלה לעולה" (עמ' 108). ניתן להצביע על דמיונות נוספים ואין כאן המקום להאריך.

חרף הדברים הללו, אם לילך אחר הרוב, עדיין כוחו של הקובץ רב עמו להציג תפיסות הסתכלות מרעננות ומערורות מחשבה אודות מרבית העניינים הנדונים. יפה עשו ההוצאה והעוסקים במלאכה שהוציאו לאור ספר זה ובכך העשירונו בכרך נוסף מתוך מרף פירסומים הולך ומתארך בנושא האשה היהודיה על היבטיה השונים.

1. ירושלים תשמ"ב, חטיבה א', עמ' 21=24.

2. ירושלים תשי"ד, כתבי החברה לחקר המקרא בישראל ספר כ"ד, עמ' 24-26.

3. ראה עוד לעיל ההשוואה בין אסתר ושרה. המאמר אודות שרה אכן נקרא כשמן של תיבות

אלו.

4. שבעת עמודי המקרא, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 131.

5. מלצר, פרשת השבוע והפטרדה, עמ' 26.

6. שם, עמ' 24.

7. שם, עמ' 25.

ילדות נטושה (סוף מעמוד 6)

להעוב ולהינטש היה גורלה, וגורל זה הביאה בסופו של דבר לארץ רחוקה שבה מצאה מחסה, חסות וחיים חדשים, אבל זו ארץ שנטלה ממנה את המגע הבלתי-אמצעי עם התרבות והשפה שהיו כלי-הביטוי העיקריים של חייה. אם בשנותיה הראשונות סבלה משום שנטושה, בשנותיה האחרונות נתייסרה משום שנאלצה לנטוש בעל-כרח (אם כי מרצונה הטוב) את ארץ אהבתה, שבה נפגעה על ידי קרובים ואהובים.

רחל השאירה אחריה עיזבון סיפורתי שנכתב בפרק אחרון זה. מי שמופקד על עיזבון זה צריך לדאוג לכך, שגם אם שפתיה שוב אינן נעות – קולה יישמע!

יהא זכרה ברוך!

ניריווק, אוגוסט 1997.

בין ספרים חדשים

ראובן בן-יוסף: אל ארץ התודעה

הארצות-היסטורית של העם במולדת העברית.

בצאתך לדרך והוא המדבר שבקשת
שוב לא יחסר הקול הקורא במקרה
לנו ולבנינו תמיד לזכר ולבוא
חפשים כי אין לנו שביל אחר

הפואימה החותמת את הספר, "בני קרח לא מתו" מעלה בצורה אליגורית אישים יהודים, תעיותיהם וגורלם, בגולה ובארץ, אסיר ואלקנה המבקשים לרוות נפשם באהבה בצל הנכריות, ואביאסף, שמגיע ליעודו ולהשתרשותו במולדת, וכל רכושו בה הוא צריך עץ, אשה ומשפחה. הנמשל האליגורי מתפרש בסיומה של הפואימה, ב"אחרית דבר": "תהום אל תהום קורא לדור אחרון/שליש נשרף נבלע ושליש/הקים רואה כמו תנן מטלטל ביס/ מתקרב מארצות השקיעה ובארצות קדם/מתנשא מגדל שנקטם על פני הישימון"...

זהו ספר קטן שכל שיר משלו במדורו: שביעיות, חלומות, במשפחה – הוא ממיטב יצירתו הפיוטית של בן-יוסף.

זהו ספר-השירה העשירי של המשורר, המספר והמסאי מאז הוציא את פרי-כבוריו הפיוטי הראשון, "דרך ארץ" בתשכ"ח (בהוצאת "הקיבוץ המיוחד"). מקובץ לקובץ נתגבשו ונתגוונו סגולותיה של שירתו בגמישותה הלשונית, בעיצובה האמנותי, בהיקף נושאים ובהליפות תכניה וצורותיה. אמנות השיר של בן-יוסף צמודה לקרקע המולדת העברית, לאוויר שהוא נושם בה ולאווירה שהוא שרוי בתוכה. המוטיבים שזורים מחוויות ונסיונות אישיים ולאומיים. זיקתו של המשורר לשירת התחיה אינה מאפילה על כח חידושו ואינה פוגמת ב"נוסח" הפיוטי המקורי שלו.

בשירת בן-יוסף מיוזג שלם ותואם של רעיון, ציור, דימוי והלך-נפש, הוא אינו מבקש להפתיע באימאגים מופלגים, אלא בשילוב תיאורי נוף, אתרים וחכרי עבר בממשיותו של הווה חי.

הקובץ מכיל שתי פואימות. האחת "טיול במדבר", מצטיין בתיאור כובש-לב את השממה, שאוצרת כוחות חיים ובמקסר הַצְרוּר בהוויתה והיותה חלק מההכרה

עמנואל גינזבורג: סוניטות שקספיר

הגיוני לב ורגשי נפש תמימים ונאמנים, שהיינו רגילים למצוא בשירת חיבת ציון. הגיונות ורגשות אלה הם פשוטים וגלויים ומדברים ישירות ללב הקורא. לשון השירה שלו היא לשון מקרא וצירוף של ניב-שפה חדשים, שהספיק לקלוט אגב-קריאה. טעם עממי בה ואינה צריכה ניקוד, כי היא נקלטת מאליה. עצם התופעה, שאדם יהודי שנולד

עמנואל גינזבורג מגיע השנה לגיל שמונים, אך עמד לו חסד נעורים ומשזכה יוצא בשלום מרוסיה בשנת 1980, קרא דורר" למשאת נפשו מאז ומקדם – אהבתו ללשון העברית ולארץ ישראל – ולכל ערכי היקר של עמנו.

במשך ימי שבתו באמריקה הספיק להוציא שני ספרי שירה, "אם אשפחך ירושלים" ו"דגל ירושלים". מתפעמים בהם

ידיעות

פרס ריבולוב לאהרן אפלפלד

(שנתפרסם ב"בצרון") ושזכו לתהילות מבקרים בארץ ובחו"ל.

השופטים היו אליעזר ויזל, חיים פוטוק ולורה סגל, שזכתה בפרס ריבולוב לשנת 1986 על הנובילה "האמריקני הראשון שלה".

אוריאל ריבולוב, שחיבר כמה אנתולוגיות של הסיפור היהודי האמריקני ומסות על מחשבת ישראל, היה בנו של מנחם ריבולוב, המבקר העברי ועורכו של "הדאר" למעלה משלושים שנה.

פרס אוריאל ריבולוב (הרולד א.) לשנת 1987 הוענק למספר הנודע אהרן אפלפלד על הנובילה האחרונה שלו "אל ארץ הגומא", שהתפרסמה באנגלית בשם "To the land of the Cattails". הפרס ניתן על-ידי "הדסה מאגאזין" לספר בספרות יפה על נושא יהודי.

בספר מתאר אפלפלד את המסע הטראגי של אם ובן על פני אירופה בערב השואה, בשנת 1938, והוא מעין המשך לסיפוריו הקודמים של המספר: "ברנהיים 1939", "תור הפלאות", "צילי" ו"הפיסגה".

בה מידה של חופש. לי נראה תרגומו של ש. שלום. יש בו גמישות לשון שקולעת לרעיון, לציור ולהלך הנפש בסוניטה. השורה הראשונה "עינה הן לא תדמה לשמש כלל" (בתרגומו של ש. שלום) מנוסחת על-ידי ע.ג.: "עיניה – לא כוכבים בשמים"; השורות: "לי בת-שמים טרם התנדעה/גבירתי – על אדמה תדרוך", אצל ע.ג.: "בהליכות האלילות אינני מבחין/אלא אהובתי צועדה בְּיָתֶר חִין..."

אפשר להוסיף משלים ודוגמאות כהנה וכהנה. ב"דבר נעילה", ציין ע.ג. את זיקתו לסוניטות שקספיר. ברוסית מצויים עשרה תרגומים, כל אחד ונוסח, והוא מוסיף, בסוגריים, ו"כולם מצויינים". נוסח ע.ג. הוא על-פירוב סוטה מהמקור, אך קל ונוח לקריאה, מקובל שתרגום אינו רק הרקה מלשון אל לשון, אלא גם פירוש. קלותו של תרגום ע.ג. היא על חשבון הנאמנות למקור, אך מי שאינו שם לב לכך יוצא נשכר.

אבשלום

בבאקו הרחוקה, על שפת הים הכספי, שימש כמהנדס וכמנהל מחלקת מחקרים במכון מוסקבה, ישמור אמונים ללשון שספג בנעוריו ושנעשתה מחדש שפת מערכי לבו, ראויה לתשומת-לב והוקרה.

אָפּקוּ הַרוּחַנִי שֶׁל ע.ג. הוא רחב וכולל את ספרות העולם. הוא התרשם התרשמות עמוקה מסוניטות שקספיר ומצא בהן דמיון, אפשר על-פי דרך תפיסת חז"ל את "שיר השירים", לאהבותיו את עם ישראל, את ארצו ואת רוחו.

תרגום הסוניטות, 154 במספר, הוא חפשי. המתעניין בסוניטות ובתרגומו, ימצא ענין בנוסח תרגום עמנואל גינזבורג, שהמקור בידו "כחומר ביחד היוצר"; ואמנם "ברצותו מאריך וברצותו מקצר". סוניטה אחת תשמש דוגמה לדרך התרגום שלו, שהוא עתים יותר עיבוד מתרגום, הכוונה לסוניטה המפורסמת מספר 130. ב"מאזנים" שחלקה של החוברת מוקדש לענף זה של שירה, באו חמישה תרגומים של הסוניטה. כל אחד מן המתרגמים נהג

שירים ומחזות של ש. שלום

של שני מחזותיו של המשורר – "שבת העולם" ו"מערת יוסף", נוסח חדש. המחזה "שבת העולם" הוא מזמן המאה השנייה והנפשות המופיעות בו הן גדולי חכמי התורה: רבי שמעון בן יוחאי, אלעזר בנו, אלישע בן אבויה ("אחר"), רבי מאיר וברוריה אשתו וכן גם נציגי השלטון הרומאי והתרבות האלילית. על רקע מצויאותי-סמלי נרקמת מלחמת הדעות וחזון אחרית הימים.

זה לא כבר הופיע בהוצאת "עם עובד" ספר שיריו החדש של ש. שלום, מן הראשונים במעלה בספרותנו – "מאלגביש ומעלה", מסכת שירים על השמינית. הספר הוא תוספת לרכוש הפיזי העשיר של המשורר שבשנת הפ"ב לחייו "לא נס ליחו" והוא מופיע בספר כאמן הצורה בעל נימות ונעימות לריות-הגותיות. כמו כן נדפסה השנה מהדורה חדשה

בשולי הגליון

פרופ' גרשון שקד עשה בשנה שעברה באמריקה כמרצה בספרות עברית באוניברסיטה קולומביה ובבית המדרש לרבנים ע"ש שכטר. הוא מכין כעת לדפוס את הכרך השלישי של ספרו הגדול "הסיפורת העברית". חלק מההערות מוקדש לסופרים העברים באמריקה.

פרופ' אפרים שמואלי גמר את ספרו החדש, שהוא המשך ל"שבע תרבויות בישראל" וימסר בקרוב לדפוס.

אבנר הולצמן, הוא מנהל הארכיון והספרייה על שם מ.י. ברדיצבסקי, "גנוי מיכה יוסף" ותורם ממאמריו ומחקריו לעתונות העברית. לפני כשנה הופיע ספרו "אביגדור המאירי וספרות המלחמה" ובו ה' פרקים (ספרות מלחמת העולם הראשונה, קווי מיתאר; חוויות החייל היהודי וביטוייה בספרות; רומאנים תיעודיים; סיפורי המלחמה: סמל ופנטסיה; שירי המלחמה: יסודות אקספרסיוניסטיים). הוצאת "מערכות", צבא ההגנה לישראל, תשמ"ו.

יהודה אופן פירסם לאחרונה שני ספרי שירה חדשים – "מסכת אב" ו"פגישות מעבר לזמן", שניהם בהוצאת "עקר", תל-אביב.

פרופ' יהודה רצהבי מפרסם שנים מספריו: א. מבחר מאמרים, והוא מכיל לקט שירים, מבואות ופירושים; ב. אנתולוגיה של שירת תימן העברית.

סעדיה מקסימון, מתרגם "אשמת הארנבים", מתקין לדפוס עזבונו של אביו, ש.ב.מ. אוסף מקיף של מדרשי-קדמונים. כמו-כן אסף ס.מ. בספר את הסקירות החדשות של אביו שפירסם בתשע מחבורות הירחון "מקלט", שהופיע באמריקה בשנים תרע"ט-תר"ף. – לפני חדשים מספר הופיע בעריכתי מהדורה האנגלית של ספר הזכרון לבנו המחונן, יונתן, מבוני הקיבוץ "יהל" בנגב, שנפטר לפני שנתיים. אברהם הגורני-גרין הוא מפקח-ארצי על לימודי העברית למבוגרים עלייד משרד החינוך הממשלתי בירושלים. – לפני שנים מספר הופיע ספרו "שלוסקי בעבודות ביאליק".

תיקוני טעות

בחוברת האחרונה, חורף-אביב, תשמ"ז, שם רשימתו של פרופ' יהודה רצהבי צ"ל שיר חתנים" (לא "החתנים"); עמ' 50, סוף קטע שני – חשיבות (במקום חטיבות); בהערות 11,5,2 – נדפס במקום Or. (קיצור Orient) ספרות של 02; בהערה 5 בפירוש השיר נדפס "אשר" במקום "כאשר"; בהערה 4 "וכיונתו" במקום "וכיונת"; במחרוזת שנייה תִּאָּךְה ולא תִּאָּךְה. במאמרו של עמנואל אריאלי – "ל.א. אריאלי (אורלוף) – הסופר שנשכח", נפלה טעות בתאריך עלנת ל.א. אריאלי לא"י (בעמוד 35) – צ"ל: תרס"ט (1908).

BITZARON

A Quarterly of Hebrew Letters, published by the Hebrew Literary Foundation and co-sponsored by Skirball Department of Hebrew and Judaic studies, faculty of arts and science, New York University.

Editor: *Hayim Leaf*

Associate Editors: *Rivka Friedman*
Gabriel Preil

Chairman, Editorial Board: *Milton Arfa*

Chairman, Advisory Board: *Nathan H. Winter*

BITZARON, P.O. Box 623, Cooper Station, N.Y. 10003. Tel. (212) 898-8980-5

Vol. IX (New Series) TISHREI 5748 — Sept. 1987 No. 35-36 (365-366)

Correction: the last issue, Winter-Spring, 1987 (New Series) was marked as 32-33 (362-363). It should have been: 33-34 (363-364).

TABLE OF CONTENTS

Topics	<i>H.L.</i>	2
In Memoriam — Novelist Rahel Eytan	<i>Gershon Shaked</i>	6
Rebels of Yesteryear in Hebrew Literature	<i>E. Shmueli</i>	7
Emmanuel Bin-Gorion's Contribution to Hebrew Letters	<i>Avner Holzman</i>	11
Moshe Shamir's Recent Novel, a Literary Event ..	<i>Reuven Ben-Yosef</i>	16
Poems	<i>Yehudah Offen</i>	22
A New Collection of Stories by Chaim Hazaz	<i>Aviva Hazaz</i>	23
Diary of a Teacher (II)	<i>L.A. Arieli</i>	29
L.A. Arieli — a Portrait of a Writer	<i>Emmanuel Arieli</i>	35
Yezi Pichovsky's Poems on Jewish Themes	<i>Shalom Lindenbaum</i>	42
Exodus 1947 (excerpt)	<i>Yezi Pichovsky</i>	43
The Rabbits Who Caused all the Trouble	<i>James Thurber,</i> <i>translated by Saadyah Maximon</i>	44
The Influence of Medieval Poetry on Ch.N. Bialik's Verse	<i>Yehudah Ratzabi</i>	45
The Life-Work of Prof. Saul Lieberman	<i>Yitzhak D. Gilat</i>	49
Israel Life in the Fifties as Reflected in a Novel by I. K'naz	<i>Avraham Hagorni-Green</i>	53
Israeli Themes in A. Sutzkover's Poetry	<i>Gershon Weiner</i>	61
The novels by Y. Kaniuk, D. Grossman and Lanzmann's "Shoah"	<i>Stanly Nash</i>	66
Issac Hirsch Weiss and Solomon Schechter: A Correspondence	<i>Jacob Kabakoff</i>	70
Reading "Molcho" by A.B. Joshua — Impressions and Reflections	<i>Esther Yiftach-El</i>	82
Women in the Bible: Ariela Deem's Essays "Zoth Hapaam"	<i>Yoel Levin</i>	85
New Books	<i>Avshalom</i>	90
News and Events		91
Selected Abstracts		95

Prof. *Chaim Tchernowitz*, Founder and Editor (1939-1949)

Prof. *Maurice Chernowitz*, Managing Editor (1939-1977)

SELECTED ABSTRACTS

Rebels of Yesteryear in Hebrew Literature

Ephraim Shmueli

When the forces of a "new" literature are pitted against those of the "old" one begins to ponder in what way these nouvelle and albeit revolutionary forms and ideas supplant that which is considered to be passé and antiquated. Those who rebel and advocate "new" ideas, those who advocate the "now" as opposed to "yesteryear," can be best understood through an historical perspective. Turning back to the 1920s, the leading spirit of rebellion in Hebrew prose and poetry was the modern poet Avraham Shlonsky. He directed his "offensive" against the poet laureate of the Hebrew literary renaissance of the first quarter of the 20th century, Ch. N. Bialik. The "new" poets, novelists and critics were intent to completely uproot the "old" literary establishment.

The group in question represented by such talents as Shlonsky, Steinman et company, centered around the publication *Ketuvim*. This group identified itself with modernistic trends in literature and art which advocated such diverse artistic expressions as stream of consciousness writing, futurism and cubism. These rebels did not take long to adapt much of the "old" traditions and become adherents of classical trends in Hebrew belles lettres. The most talented among them made genuine contributions which became an integral part of the continuum of Hebrew creativity. Creative literary figures such as U.Z. Greenberg and A. Shlonsky have radically changed the form, structure and thematic content of Hebrew poetry. It is their impact which has widened the horizons of Hebrew verse.

This same process will most likely repeat itself. As the post-modern literary trends tend to return to a more sober evaluation of reality in art and in literature, true talents emerge to become strong links in the ever developing chain of the Hebrew literary tradition.

Moshe Shamir's Recent Novel

Reuven ben-Yosef

In Moshe Shamir's newest novel, *Yaldei ha-Sha'ashuim* (Am Oved, 1987), the author presents an in-depth and multi-faceted portrait of the Palmach generation. The characters in the novel were in the forefront of the Israeli War of Independence in 1948. The action though takes place in the fifties continuing to the period preceding and foreboding the Six Day War (1967). The structure of the novel is based upon reportage in which each of the three major male protagonists write about each other. Shamir artfully depicts this generation of idealists who were

responsible to a great extent for the rebirth of the Jewish State. However, within Shamir's definition this generation of idealists had soon succumbed to the corrupting influence of materialistic values and a period of "la dolce vita" set in. It is against this background of growing putrefaction that the characterizations are subtly developed by Shamir who employs sharp, devastating irony to reveal the nihilistic and destructive way of life of the protagonists.

The Influence of Medieval Poetry on Bialik

Yehudah Ratzabi
Bar-Ilan University

The central question to be raised is, What brought a poet like Bialik into the sphere of medieval Spanish poetry and how his erudite knowledge of the verse of the "Golden Period" in Spain influenced Bialik's poetry? Traces of this influence are evident when we compare the earliest of Bialik's published poems, "El ha-Tzipor" (1891) with Moshe Ibn Ezra's poem "Pitom Yetzurei Ohavim Azavti." The major research done by Bialik at a later period on the poetry of Shlomo Ibn Gvirol and Moshe Ibn Ezra further enhanced his appreciation of their poetic power and linguistic beauty. Bialik's literary commentary on the poetry of Ibn Gvirol reveals the interconnection between the commentary and its influence upon Bialik's own verse in such poems as "Im Yishal ha-Malach" (1905).

The Life Work of Professor Saul Lieberman

Yitzhak D. Gilat
Bar-Ilan University

The manifold contribution of Professor Saul Lieberman to the study and understanding of Rabbinic literature is without parallel among the exponents of "Wissenschaft des Judentums." Professor Lieberman not only assembled and published a prolific number of volumes, texts and scholarly articles which address this literature, but his breadth of knowledge of all facets of Rabbinic literature was successfully integrated with his erudite understanding of the surrounding classical world from which it sprang.

The central core of Lieberman's writings are in the form of incisive commentaries on the Rabbinical texts. What makes Lieberman's approach unique is 1) a keen analysis of the text, with all its implications 2) the use of strict, scientific methodology in his research which was previously accorded only to classical and Hellenistic literature and 3) a profound understanding of the underlying historical, cultural, economic and social infra-structure of the contemporaneous Christian/Pagan world without which a contextual understanding of Talmudic literature is impossible.

Two Novels by Y. Kaniuk, D. Grossman and Lanzmann's Film "Shoah."

Stanley Nash
Hebrew Union College

Two Holocaust novels addressed the theme of victims who survived by virtue of extraordinary talent. They lived by entertaining their Nazi camp commanders. One novel is the recent Israeli best seller by David Grossman, *Ayein Erech Ahavah*, "See Entry: Love." The second is *Adam Ben Kelev*, "Adam, Son of a Dog," by Yoram Kaniuk.

As resurrected by Yoram Kaniuk, one finds the life model for these fictional characters in Yosef Srebnik, depicted in Lanzmann's film "Shoah." In a recent volume of reactions to the film, writers such as Aharon Megeed and Amos Oz, focused on the stoic smile of this sweet voiced survivor, as he listens to the anti-semitic remarks of his former Polish neighbors. A study of this film vignette leads to the conclusion that Kaniuk's novel is more believable and in better taste than that of Grossman.

Isaac Hirsch Weiss and Solomon Schechter: A Correspondence

Jacob Kabakoff
Prof. Emritus, Lehman College

Solomon Schechter (1847-1915) maintained contacts with many leading scholars. He had a special relationship with his teacher Isaac Hirsch Weiss (1815-1905). During 1875-79 Schechter studied at the rabbinical seminary in Vienna where Weiss served on the faculty. It was from Weiss that he received his ordination when he departed for Berlin.

The article describes the nature of the correspondence, as well as eight letters from Weiss to Schechter. The letters, published from the Schechter archive at the Jewish Theological Seminary of America, cast light on various aspects of the lives and scholarly activities of the two scholars.

Bitzaron, Inc. (USPS No. 057140) P.O. Box 623, Cooper Station, New York, N.Y. 10003. Prof. Hayim Leaf, Editor, Prof. Milton Arfa, Chairman of Editorial Board. Subscription, payable in advance, \$15.00 per year; Foreign \$17.00. To members of the Armed Forces half-rate. All rights reserved. Opinions expressed in articles of *Bitzaron* represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions automatically renewed unless we are notified otherwise.

Postmaster: Send address change to *Bitzaron*, P.O. Box 623, Cooper Station, New York, N.Y.

הננו מציעים למכירה בהנחה גדולה את הספרים
האלה של רב צעיר (פרופ' חיים משרנוביץ) :

- \$6.00 פרקי חיים (אוטוביוגרפיה)
- \$3.00 קצור התלמוד. מסכת בבא קמא מסודרה ומפורשת עלידי רב צעיר
- \$3.00 מסכת ברכות עם ביאור מפורט ומספיק על יסוד מדעי, מאת רב צעיר
- \$1.00 אלהים אחרים (תשובה לרודפי שלום)
- \$1.25 היחס בין ישראל לגויים לפי הרמב"ם. מאת גרשון משרנוביץ ז"ל

להזמין אצל ה"בצרון"

BITZARON

P.O. Box 623, Cooper Station, New York, N.Y. 10003

SOLOMON ZEITLIN: SCHOLAR LAUREATE

An Annotated Bibliography, 1915 - 1970, With Appreciations Of His Writings

By SIDNEY B. HOENIG

312 pages
\$10.00

SOME COMMENTS IN PREVIEW

A PIONEERING REFERENCE WORK AND A MODEL BOOK

"A most useful summary and evaluation of the life-long contribution of the Dean of Jewish historians, Solomon Zeitlin. More than a mere *Festschrift* and more than a mere bibliography, this is a pioneering reference work that encompasses Zeitlin's collected works within the convenient scope of a single volume."
—Prof. M. E. CHERNOWITZ, Editor of *BITZARON*

A "MUST" FOR EVERY LIBRARY

"Dr. Hoenig is to be congratulated upon his splendid achievement. Reading this book is like re-reading in one 300-page volume all of Solomon Zeitlin's books as well as all his articles scattered as they are through some 400 sources—and through 55 years—of periodical literature . . . A *must* for every library."
—Dr. LEON D. STITSKIN, Associate Editor of *TRADITION*

USE THIS ORDLR BLANK

BITZARON, P.O. Box 623, Cooper Station, New York, N.Y. 10003

Gentlemen:

Enclosed please find my order for a copy of SOLOMON ZEITLIN: SCHOLAR LAUREATE (An Annotated Bibliography) By Prof. Hoenig, at \$10 per copy.

Name Address

City State Zip

for your information

FREEDOM OF CHOICE.

Some organizations which provide death benefits for their members appoint an "official" funeral director. It should be understood, however, that the family is not obliged to use this so-called "official" director in order to receive the organization's death benefits. Under New York State law, the family may make arrangements with any funeral director of its choice. The law is quite specific: freedom of choice is always the family's prerogative.

Riverside guarantees that families will receive any and all legitimate Society benefits.

RIVERSIDE

Memorial Chapel, Inc./Funeral Directors

MANHATTAN: 180 West 76th Street (at Amsterdam Avenue)/EN 2-6600

BROOKLYN: 310 Coney Island Avenue (Ocean Parkway at Prospect Park)/UL 4-2000

BRONX: 1963 Grand Concourse (at 179th Street)/LU 3-6300

FAR ROCKAWAY: 1250 Central Avenue/FA 7-7100

And Westchester Riverside Memorial Chapel, Inc.:
21 West Broad Street, Mt. Vernon/(914) MO 4-6800

Chapels in Miami, Miami Beach and Hollywood Florida.

Charles S. Solomon/Martin Kaslar

You can buy Israel Bonds

and get a prospectus at

STATE OF ISRAEL BONDS

215 Park Ave. South

New York, N.Y. 10003

Tel.: OR 7-9650

A HAPPY NEW YEAR! RATNER'S

Tel.: OR 7-5588

Dairy Restaurant and
Bakery

Catering Facilities for
All Occasions

138 DELANCEY STREET
NEW YORK, N.Y. 10002

שנת שלום וברכה

מאחזות מאות הילדות

בבית היתומות הכללי בירושלים

לכל היודים והתומכים ברחבי ארצה"ב
עזרתכם בשעה גורלית זו חיונית והשובה

שלחו תרומותיכם אל:

GENERAL ISRAEL ORPHANS' HOME FOR GIRLS

132 Nassau St., New York, N.Y. 10038

Tel.: COrtland 7-7222

השימו יד עזרה

לצדקות המאוחדות בירושלים עיה"ק
המיסדות הכי גדולים והותיקים והידועים
בעולם

התקציב שלהם עולה למיליון דולר לשנה

ברכת שנה טובה ומאושרת,

שנת-היים ושלום!

UNITED CHARITY INSTITUTIONS OF JERUSALEM

1141 Broadway

N. Y. C. 10001